

De kerk van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal, bekroning op het omvangrijke oeuvre van architect Wolter te Riele

Zeno Kolks en Ben Kooij

Wolter te Riele is niet een van de bekendste Nederlandse architecten. Hij heeft wel een aanzienlijk oeuvre op zijn naam staan. De monumentale Allerheiligste Drieëenheidskerk in Oldenzaal uit 1929-1930 is één van zijn laatste kerken. Dit onbeschermde meesterwerk onderscheidt zich door de veelvuldige toepassing van symboliek, wat in die tijd ongebruikelijk was geworden. Een dreigende sluiting en sloop van deze basiliek was de reden de kerk te documenten en meer uitgebreid te beschrijven.

Wolter te Riele Gzn.

Hij werd geboren in Deventer op 8 september 1867. Hij was de enige zoon van architect (aanvankelijk timmerman) Gerhardus te Riele Wzn. (Deventer 1833-Deventer 1911) en Berendina Maria Weijnen (Lichtenvoorde 1833-Deventer 1909). De Te Rieles stamden uit een geslacht van timmerlieden. Gerardus Te Riele Wzn. was aanvankelijk timmerman. Later breidde hij zijn arbeidsterrein uit tot de bouw en

Afb. 1. Overzicht van het exterieur van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal gezien vanuit het noordoosten met links de pastorie (A.J. van der Wal, RACM 1983)

Afb. 2. Ongedateerde foto van architect Wolter te Riele Gzn. (1867-1937) (coll. Z. Kolks)

omstreeks 1866 begon hij als zelfstandig bouwmeester. Hierbij werd hij ondermeer geadviseerd door zijn Duitse collega Hugo Schweizer (1841-1925) en door de wereldgeestelijke Gerardus Wilhelmus van Heukelum (1834-1910).

Na een opleiding bij zijn vader studeerde Wolter van 1886 tot 1889 aan de St. Lucasschool in Gent, de oudste van een negental onderwijsinstellingen op streng katholieke grondslag, waar een sterk ambachtelijke en praktijkgerichte beroepsopleiding werd gegeven op het gebied van de christelijke kunst. Bij deze opleiding stond de gotische stijl centraal. Aan deze St. Lucasschool waren grote namen verbonden zoals de architect en bevorderaar van de neogotiek in België, Jean Baptiste Béthune (1821-1894) en zijn landgenoot ingenieur en staatsman Joris Helleputte (1852-1925).

Vanaf 1889 ging Wolter enige tijd in de leer bij de beroemde Nederlandse kerkenbouwer P.J.H. Cuypers (1827-1921), die destijds in Amsterdam gevestigd was. Hier leerde hij diens zoon Jos Cuypers (1861-1949) kennen. Hij werkte daar samen met Jan Stuyt (1868-1934), Jan Lauweriks (1864-1932) en Herman Walenkamp (1847-1933). Deze studietijd werd gevolgd door een verblijf in Londen waar Wolter onderrecht kreeg in de 'archeologie' (kunstgeschiedenis van de middeleeuwen).

Van 1890 -het jaar waarin hij zijn opleiding in Gent voltooide- tot 1902 werkten vader en zoon Te Riele meestal samen. Eén van de eerste zelfstandige opdrachten van Wolter moet

de bouw van een 'gesticht met bewaarscholen' in het Achterhoekse Lichtenvoorde zijn geweest. Dit complex stond naast de later door hem gebouwde kerk van de H. Bonifacius (1912-1913). Het werk is aanbesteed op 13 februari 1890 en in het midden van de jaren tachtig van de 20ste eeuw afgebroken.

Tot 1912 was architect Wolter te Riele gevestigd in Deventer, maar in dat jaar kwam er een tweede vestiging in Nijmegen bij. In het bisdom 's-Hertogenbosch, waartoe Nijmegen behoort, verwachtte hij uitbreiding van het aantal opdrachten te krijgen hetgeen kennelijk tegen viel, want in 1918 is er weer sprake van één kantoor in Deventer. Hieraan kwam op 28 augustus 1918 een einde toen Te Riele zich in Utrecht vestigde, de zetel van de aartsbisschop, om daar uiteindelijk te overlijden op 13 februari 1937.

Het kerkelijke oeuvre van Wolter te Riele begint volgens de literatuur met de bouw van de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1903), thans een rijksmonument.¹ Zijn laatste kerk is die van de H. Theresia van het Kindje Jezus (1934-1935) in het Twentse Borne, nog steeds in neogotische trant uitgevoerd. Tussen 1901 en 1935 werden naar zijn ontwerp meer dan tachtig kerken en kerkdelen uitgevoerd. Daarnaast heeft hij 20 kerken gerestaureerd.

Karakteristieke kerken

Een opmerkelijk verschijnsel in het kerkelijk oeuvre van Wolter te Riele is, dat hij een aantal keren een nieuw gegeven introduceert, dit gegeven vervolgens in een la bewaart en het pas jaren later herneemt en frequent toepast. Voorbeelden hiervan zijn de toepassing van het gebonden stelsel zonder Stützenwechsel, de aanwezigheid van dubbele bovenlichten in de lage middenbeukmuren en stenen dakkapellen als voortzetting van de middenbeukmuren.

In het oeuvre van Te Riele keert een aantal uitgangspunten telkens terug. Ten eerste dat hij zijn leven lang vasthield aan de oost-westoriëntatie, aan meerbeukige kerken en aan stenen gewelven overal, ook toen na de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse katholieke kerken de ziende bekapping boven het schip gebruikelijk werd. Eén van de weinige uitzonderingen vormde de intussen afgebroken Muntelkerk (H. Antonius van Padua) in 's-Hertogenbosch waar boven de middenbeuk wél een open dakstoel voorkwam.²

In de plattegronden zien wij dikwijls een soort gebonden systeem zonder alternerende tussenpijlers toegepast. De gewelven boven de zijbeuken zijn een combinatie van een tongewelf en twee kruisribgewelven.³ Waar binnenwerks de tussenpijler ontbreekt, is er buitenwerks wel sprake van een afwisseling van zwaardere en lichtere steunberen zoals bij de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902).⁴ Steunberen zijn gewoonlijk voorzien van sokkellijsten, ook waar dit bij de aansluitende muurvlakken niet het geval is.⁵

Vanaf de St.-Nicolaaskerk in het Noord Twentse Denekamp (1910-1912) tot en met de St.-Theresiakerk in Borne (1934-1935) is er bij Wolter te Riele een voorkeur te bespeuren voor een pseudo-kooromgang met galerij.⁶ Dit fenomeen komt

Afb. 3. Utrecht, Korte Nieuwstraat 12, toegang tot het kantoor van Wolter te Riele Gzn., foto gemaakt tussen 1920 en 1935. Het pand met poortje is ná WO II gesloopt t.b.v. de uitbreiding van de rechtbank (Hoogendijk, RACM)

voor bij de romaanse architectuur in West Europa en is bij Wolter te Riele dikwijls gecombineerd met dat van de schraagbeelden.⁷ Soms zien wij bij Te Riele gezocht-originele vormen.⁸ Opmerkelijk is ook de aanwezigheid van pseudo-transepten bij de St.-Plechelmuskerk te Deuringen bij Hengelo in Overijssel (1910-1912) en bij de St.-Theresiakerk in Borne (1934-1935). Een onlogische oplossing is de aanwezigheid van bovenlichten in de middenbeukmuren van de St.-Jozefkerk in Hooglanderveen bij Amersfoort (1917-1918), waar deze lichtopeningen geen enkele functie vervullen omdat zij schuil gaan achter het schipdak.

Te Riele zou op aandringen van Jos Cuypers de oostpartij van de St.-Nicolaaskerk in Denekamp (1910-1912) ook inwendig onbepleisterd hebben gelaten, hoewel dit niet de bedoeling was. Pas omstreeks 1920 wordt het bij Te Riele gebruikelijk de interieurs helemaal in schoon metselwerk uit te voeren.

Te Riele past in de regel grauwe baksteen toe, maar in zijn vroege kerken komt soms ook gele baksteen voor.⁹ Ook wordt wel gebruik gemaakt van rode en gele zandsteen.¹⁰ Tenslotte zij nog gewezen op de korte kop, die dikwijls boven aan de torens van Te Riele voorkomt.¹¹ Dede bovenste geleiding heeft

Afb. 4. Pastoor Eerw. Heer Franciscus Stokman (1888-1946). Hij was van 1930 tot 1946 verbonden aan de kerk

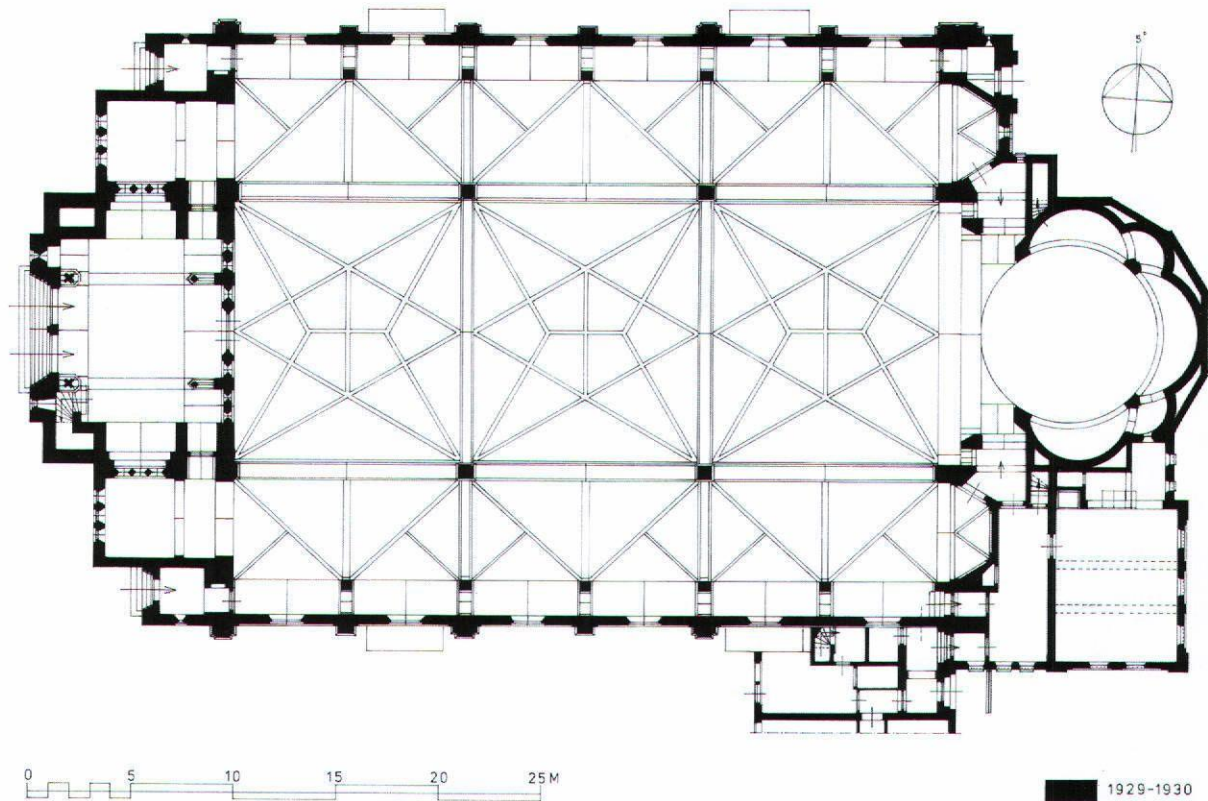
in de regel een achthoekige plattegrond, uitgezonderd de toren van de H. Jozef in Zeist (1923-1924).

Oeuvre

Het kerkelijk oeuvre van Wolter te Riele kan in drie perioden worden verdeeld: 1. de beginfase (1901-ca. 1911); 2. de tussenfase (ca. 1911-ca. 1915) en 3. het latere werk (ca. 1915-1935).

1. De beginfase (1901-ca. 1911).

Wolter te Riele begon in de traditie van de neogotiek. Kenmerken zijn stenen ribgewelven, uitwendig geschraagd door steunberen en een enkele keer ook door luchtbogen zoals bij de H. Georgius Almelo (1901-1902). Hoewel de kerken van Wolter uit deze periode dus neogotisch te noemen zijn, onderscheiden zij zich duidelijk van die van zijn vader Gerhardus.¹² De meeste bedehuizen van Te Riele sr. behoren tot het type van de pseudobasiliek, een kerktype, dat in de late middeleeuwen in Oost-Nederland veel voorkwam. Voorbeelden zijn

Afb. 5. Plattegrondtekening van de kerk (opmeting en tekening B.H.J.N. Kooij, RACM 2007)

de H. Gregorius in Buren (1886-1887), de H. Agatha in Harreveld bij Lichtenvoorde (1888-1889) en de H. Nicolaas te Schalkhaar bij Deventer (1894-1895). Pseudobasilieken vindt men bij Wolter te Riele nauwelijks. Eén van de weinige voorbeelden is de kerk van Hooglanderveen (1917-1918). Bij hem is het gebruikelijke kerktipe de basiliek met relatief lage middenbeuk, dat wat de middeleeuwse kerkbouw betreft gewoonlijk aan het Nederrijnse gebied wordt gekoppeld en in de Nederlandse neogotiek bij vertegenwoordigers van de Utrechtse School als Alfred Tepe (1840-1920) wordt aantreffen.¹³ De kerken van de zoon zijn meer gedetailleerd en rijker van vormgeving gelet op de gewelfbouw en plattegrond en zijn meer internationaal georiënteerd.

Van een sterke mate van detaillering is al sprake bij de eerste kerk van Wolter te Riele, de St.-Georgius in Almelo (1901-1902). Hier bevindt zich een schijntriforium, dat versierd is met vlechtbogen. Deze vorm van decoratie treft men geregeld bij middeleeuwse kerken in Groot-Brittannië aan, maar komt ook elders voor.¹⁴ Het is opvallend, dat Wolter van meet af aan boven de (hoofd)ruimten van zijn kerken netgewelven en stergewelven ontwierp waar zijn vader deze overkluisde met 'eenvoudige' kruisribgewelven.

De experimenteerlust van Wolter op het gebied van de gewelfbouw uit zich bijvoorbeeld in een afwijkend type gewelven boven de zijbeuken en wat de plattegrond betreft in

een inspringend transept.¹⁵ Gewoonlijk ontbreken kapitelen in de beginfase van het oeuvre van Te Riele.¹⁶ Dit verschijnsel is ook waarneembaar bij de voornaamste vertegenwoordiger van de Utrechtse school, Alfred Tepe. Het achterwege laten van kapitelen komt herhaaldelijk voor in de late gotiek van Duitsland, de belangrijkste inspiratiebron van deze richting in de neogotiek van Nederland.¹⁷ In tegenstelling tot Tepe beperkte Wolter te Riele zich in deze jaren niet enkel tot baksteen, maar paste hij ook duurdere bouwmaterialen als rode zandsteen toe.

2. De tussenfase (ca. 1911-ca. 1915) met veel vormgeving uit de tijd van de overgangsstijl.

Mgr. Van Heukelum bepaalde op een bijna dictatoriale wijze de stijl van de nieuw te bouwen kerken in het Aartsbisdom. Het lijkt wel alsof Te Riele zijn overlijden aangreep om zich uit het keurslijf van de neogotiek te ontworstelen. Het begon met de uitbreiding van de middeleeuwse St.-Nicolaaskerk in Dene-kamp (1910-1912).¹⁸ In deze periode paste de bouwmeester veel motieven uit de overgangsstijl toe, maar niet die met een romaanse vormgeving.¹⁹ In tegenstelling tot de voorafgaande, eerste fase en de volgende, derde fase staan er nu zuilen tussen de beuken. De basementen van deze zuilen zijn in deze periode dikwijls van geteerde baksteen, worden afgesloten door lijsten

Afb. 6. Ontwerptekening [gezien vanuit het zuidoosten] voor de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal van W. te Riele (archief W. te Riele, repro RACM)

van zwarte hardsteen en worden bekroond door profielkapitelen zoals in Veldhoven, Coevorden en Kanis.²⁰ De toepassing van natuurstenen kapitelen staat in schril contrast tot architect Alfred Tepe en zijn geestverwanten van de Utrechtse school. Zij gebruiken geen vrijstaande zuilen. In tegenstelling tot hun oeuvre toont het werk van Wolter te Riele uit deze periode soms centraliserende tendenzen.²¹

De binnenwerkse vensterlijsten zijn in deze periode herhaaldelijk opgevolgd door patronen van kruisvormige bakstenen.²² Een dergelijke werkwijze komt men in deze periode ook herhaaldelijk buitenwerks tegen in de velden van de spitsboogjes.²³ In toenemende mate zijn de kraagstenen samengesteld uit overkragende bakstenen zoals in Bakhuisen, Kanis en Amersfoort. Tegen de zijbeukmuren komen in deze periode dikwijls zware, consoleachtige elementen voor.²⁴ Soms is de lage lichtbeuk doorbroken met twee spitsboogvensters per travee zoals in de verwoeste kerk van de H.H. Petrus en Paulus in Hengevelde (vroeger vaak Wegdam genoemd) bij Goor (1912-1913).²⁵ De torens staan in deze periode gewoonlijk terzijde van de centrale middenas, terwijl in de eerste periode de toren op de traditionele plaats staat, dus op de kerk-as.

3. Het late werk (ca. 1915-1935).

De kerken uit deze periode hebben dikwijls een monumentaal karakter, dat in de hand wordt gewerkt doordat de interieurs gewoonlijk ook als schoon werk zijn behandeld. Het al in de vorige periode begonnen werken met overkragende bakstenen wordt nu schering en inslag en verleent de kerken een druk karakter. Het gebruik van zandsteen komt weinig meer voor. De eerste tien jaren komt het enkele malen voor, dat de lange zijbeukmuren bekroond worden door reeksen topgevels zoals het geval is bij de St.-Willibrordus in Boven Leeuwen (1916-1918).²⁶ In het begin van de jaren twintig werd het motief van de stenen dakkapellen toegepast, waarbij de zijmuren van de middenbeuk tot boven het dak werden opgetrokken zoals bij de St. Jan op Patmos in Enschede-Pathmos (1920-1921).²⁷ De

pijlers zijn gewoonlijk ingehoekt, in enkele gevallen zijn ze vervangen door gekoppelde staanders.²⁸ In tegenstelling tot de voorgaande periode hebben de pijlers nu gewoonlijk geen kapitelen, zoals ook in de beginperiode het geval was.

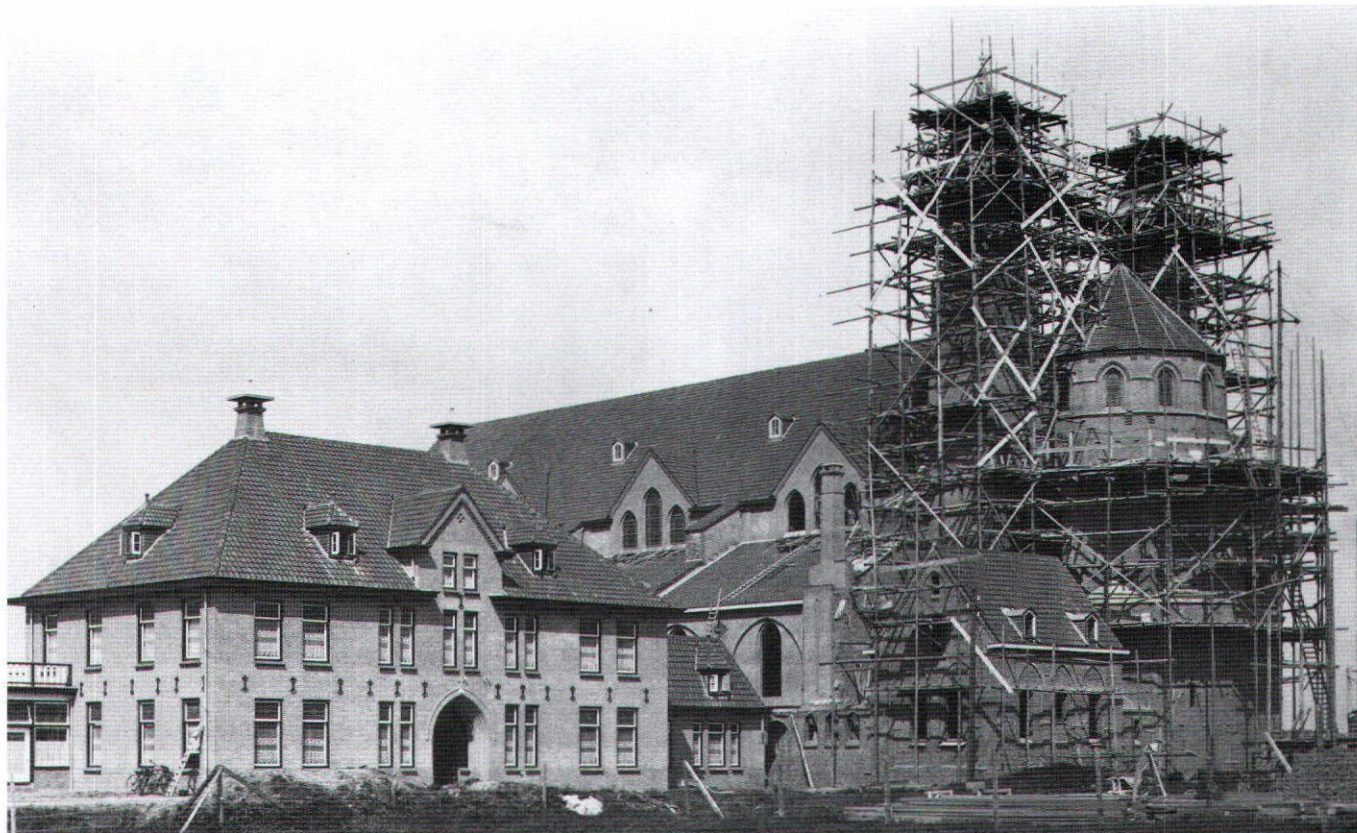
In de vormgeving komen -behalve gewone spitsbogen- ook stompe (geknikte) spitsbogen en keper 'bogen' voor. Laatstgenoemde veranderingen beantwoorden aan de in de kerkarchitectuur van deze periode herhaaldelijk constateerbare verstrakking van de vorm. Deze verstrakking uit zich goed in de keperbogen die worden toegepast in plaats van de spitsbogen. Ook de ribben hebben in deze periode een eenvoudig rechthoekig profiel, ook een vorm van verstrakking. In de gewelven keren de ribben weer terug. Zij hebben nu een meer rudimentaire, rechthoekige vorm.²⁹ Vaak behoren de gewelven tot het type van het netgewelf. De velden bestaan uit kleine rode baksteen. De ribgewelven worden gewoonlijk gecombineerd met andere gewelftypes, vooral het tongewelf, de hangkoepel en de Boheemse kap. Vanaf de jaren twintig worden rode pannen in plaats van blauwe leien als dakbedekking gebruikt.

Geschiedenis van de Oldenzaalse parochie

Op 26 september 1927 kreeg kapelaan Franciscus J.H. Stokman, geboren in 1888 in Wijk bij Duurstede, van de aartsbisschop van Utrecht, Henricus van de Wetering (1850-1929) opdracht de stichting van een parochie en de bouw van een nieuwe kerk voor te bereiden.³⁰ De nieuwe parochie was er op 11 juli 1930 en de kapelaan werd bevorderd tot pastoor. Architect Wolter te Riele Gzn. had in 1907 een nieuwe oostpartij gebouwd aan de katholieke kerk van Wijk bij Duurstede uit de jaren 1816-1833. Misschien verklaart dit de keuze van kapelaan Stokman voor de sinds 1918 in Utrecht woonachtige bouwmeester.

Het was de derde katholieke kerk in Oldenzaal, de Allerheiligste Drieëenheid en een dochterkerk van de St.-Plechelmusparochie. Het gebied, waar parochie en kerk waren gevestigd, staat bekend onder de naam 'De Noordpool' en ligt in de huidige situatie tegen de rondweg ten noorden van het oude stadscentrum aan.

Oldenzaal is als nederzetting bekend sinds het jaar 893. Het was destijds de belangrijkste parochie van Twente. Aan de daar gebouwde kerk werd in 954 een kapittel verbonden. Deze kerk, gewijd aan de uit Scotia (Ierland) afkomstige missionaris St. Plechelmus, dateert in haar huidige vorm gedeeltelijk uit de 12de eeuw. Zij werd in de 13de eeuw van een toren voorzien en onderging wijzigingen in de 15de en het begin van de 16de eeuw.³¹ Waarschijnlijk in 1633 kwam het gebouw in protestantse handen.³² Oldenzaal bleef een overwegend katholieke stad ondanks het feit dat het Calvinisme er van toen af de enig officieel toegestane religie was. Afgezien van een intermezzo in de jaren 1672-1674 stond de Plechelmuskerk ten dienste van de protestantse eredienst. In 1809 werd de kerk op bevel van koning Lodewijk Napoleon echter aan de Rooms-katholieken teruggegeven. De kleine protestantse gemeente bouwde vervolgens achter de oude, middeleeuwse kerk een nieuwe kerk die functioneerde tot 1933.

Afb. 7. Foto van de bouw van de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal in 1930 (Parochiearchief)

Zij werd toen vervangen door de nu nog bestaande kerk.³³ Vanaf het midden van de 19de eeuw maakte Oldenzaal een ongekende economische bloei door. In de jaren veertig won de textielnijverheid aan belang. In 1865 kwam de stad aan de spoorlijn Almelo-Salzbergen (Duitsland) te liggen. Deze maakte de aanvoer van steenkool uit het Duitse achterland ten behoeve van die textielindustrie in Twente mogelijk. Bij de lijn, die ten zuiden van de stad op het grondgebied van de gemeente Losser werd aangelegd, verrezen textiel fabrieken. In het gebied bij het spoor, dat intussen bij Oldenzaal was gevoegd, werd in 1911-1912 de tweede katholieke kerk van de stad gebouwd. Deze H. Antonius van Padua aan de Spoorstraat naar ontwerp van plaatselijke architect K.L. Croonen (1877-1930) is inmiddels een rijksmonument.³⁴ De omvangrijke Antoniuskerk wordt, vanwege het schoeisel van de toenmalige kerkgangers, in de volksmond nog steeds 'de klompkeskathedraal' genoemd. Het is een torenloze neogotische kruisbasiliek met grotendeels gepleisterd interieur, alternerend systeem als scheiding tussen schip en processiegangen in plaats van zijbeuken. Lancetvensters, ribgewelven, lichtbogen en leien op de daken completeren het beeld.

Bouwgeschiedenis Drieëenheidskerk

Vrijwel onmiddellijk na zijn benoeming tot bouwpastoor in Oldenzaal nam Stokman contact op met architect Te Riele.

De deken van de moederparochie, Johannes Hendrikus Scholten (1867-1939), was een pleitbezorger van de eerder genoemde architect Croonen. Met een aanbeveling van deze kerkelijke autoriteit op zak toog Croonen een dag, nadat Te Riele de bouwopdracht in de wacht had gesleept, naar de toekomstige pastoor Stokman. Er werd een oplossing gevonden om beide architecten te kunnen inschakelen: de bemoeienis van Te Riele betrof voornamelijk de kerk, die van Croonen hoofdzakelijk de pastorie. Deze verdeling is ook daadwerkelijk doorgevoerd. In het archief van het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam bevindt zich een blauwdruk uit juli 1928, die is ondertekend door Croonen en betrekking heeft op onderdelen van de pastorie (een keukenkast, een aanrecht, een schoorsteen in de keuken). Op 15 november 1927 werd het contract tussen de kapelaan enerzijds en de beide architecten anderzijds getekend.

Het terrein, dat door het kerkbestuur voor de nieuwe kerk was bestemd, bleek bij nader inzien niet zo geschikt. Het werd daarom geruimd met een hoger, een paar honderd meter verderop gelegen terrein. Hier is de kerk inderdaad verrezen. Deze wisseling van standplaats heeft niet tot vertraging in de planvorming geleid. In november 1927 had Te Riele al een ontwerp voor de kerk klaar. Deze datering komt namelijk voor op een eveneens gesigneerd ontwerp in het parochiearchief, waarop de kerk vanuit het zuidwesten te zien is. De nieuwe vestigingsplaats van de kerk zorgde wel voor vertra-

Afb. 8. Overzicht van het exterieur van de kerk gezien vanuit het zuidoosten (A.J. van der Wal, RACM 1983)

ging in de eerste aanbesteding die op 25 augustus 1928 plaats vond. De uitkomsten lagen ver boven het bedrag dat begroot was. Op 14 oktober 1928 werd de bouw gegund aan aannemer Jos. Neijenhuis te Arnhem.³⁵

Ook van de weeromstandigheden ging een vertragende werking uit. De strenge winter zorgde ervoor, dat met de werkzaamheden pas in het gevorderde voorjaar van 1929 kon worden begonnen. De eerste steen legging vond plaats op 7 juli van dat jaar (de zwarte steen is aanwezig in de muur tussen het hoofdkoor en de linker zijkapel). De verbeterde weersomstandigheden zorgden dat daarna de bouw vlot verliep. Op 8 juli 1930 kon de kerk worden geconsacreerd.

Tijdens de bouw overleed medebouwmeester Croonen die door de opzichter van Te Riele, J. de Koning werd opgevolgd. Te Riele is nog lang aan het ontwerpen geweest. Nog van maart 1930 dateert een door hem ondertekende calque voor een glas in rood raam van de kerk. Het geeft aan dat de bouwmeester zich niet alleen met de architectuur, maar ook met de inrichting bemoeide.³⁶

Bouwmaterialen

Het gebouw is nagenoeg geheel opgetrokken van grauwe baksteen, binnen en buiten in schoon werk uitgevoerd met uit-

zondering van het interieur van de sacristie, dat van meet af aan wit is gepleisterd.³⁷ De bakstenen hebben het formaat van 21,5 x 9,5 x 4,5/6 centimeter, waarbij tien lagen een hoogte hebben van 61,5 centimeter en gemetseld zijn in kruisverband. In tegenstelling tot de nauwelijks spitsbogige te noemen velden in de buitenmuren en de bakstenen in de gewelfkappen van het interieur hebben de bakstenen in de boogvelden van de binnenmuren een afwijkend formaat van 20,5 x 9,5 x 5 centimeter, een voegdikte 1 centimeter, een afwijkend metselverband en een afwijkende kleur helrood. Waar de gewelfvelden bij Cuypers dikwijls in gele baksteen zijn opgetrokken, bestaan die bij Te Riele uit rode baksteen. Op enkele plaatsen zijn de bakstenen decoratief verwerkt in siermetselwerk, dat de vorm heeft van ruitvormige patronen. Dit geldt voor het muurwerk buitenwerks boven de lichtere steunberen van de zijbeuken en naast de vensters van de middenbeuk en dat in de topgevels van de middenbeuk en van de sacristie.

Hier en daar is ook natuursteen, grijze graniet en rode zandsteen, toegepast. Van graniet zijn de zeszijdige, 140 centimeter hoge pijlertjes in het torenportaal. De lijsten onder de terugsprongen van de portalen aan de westzijde en een strook onder de aanzet van de bogen van het hoofdportaal zijn van zandsteen evenals de sluitsteen en kraagstenen van de omlijsting van de stomp spitsbogige doorgang tussen het toren-

portaal en de middenbeuk en de kapitelen van de pijlertjes van de openingen van de loopgang.

Bouwkundige beschrijving

Als gevolg van de relatief kleine lichtopeningen is de kerk nogal donker. De koorpartij is samengesteld uit een hoofdkoor -binnenwerks cirkelvormig, buitenwerks veelhoekig- met twee zijkapellen met driezijdige sluitingen. Het schip is driebeukig en basilicaal van opzet. De toren heeft een driedelige begane grond tussen flankerende kapellen met voorruimten, die in verbinding staan met de parterre van de toren.

De centrale ruimte van het priesterkoor wordt gevormd door een ronde figuur, die aan de oost-, noord- en zuidzijde is uitgebreid met cirkelvormige nissen die aan de bovenzijde een Tudorbogige vorm hebben.³⁸ Deze plattegronden hebben ook de tussenliggende verbindingsruimten. Terwijl dit centrale gedeelte van het priesterkoor inwendig tot aan de koepel uit één hoge ruimte bestaat, is het buitenwerks opgedeeld in twee zones: het benedenste gedeelte met een doorsnede van zeven zijden van een twaalfhoek en een bovenste gedeelte met een diameter van vijf zijden van een tienhoek waarbij de overhoekse zijden onderbroken worden door knikken. Deze tweede geleiding wordt aan de bovenzijde afgesloten door een met stomp spitsbogige, van openingen met gaffeltraceringen voorziene balustrade die verspringt terwijl het gedeelte boven de hoektorenachtige partijen hoger ligt.

Het centrale gedeelte van het priesterkoor wordt bekroond door een koepel met vensters, maar zonder tamboer. Deze door zwikken geschraagde koepel is inwendig cirkelvormig, maar buitenwerks twintigzijdig. In tegenstelling tot het koorgedeelte daaronder sluit de koepel niet aan bij het schip.

Het hoofdkoor wordt geflankeerd door twee traptorens.³⁹ Dergelijke torens komen in de middeleeuwse kerkarchitectuur veel voor in het Duitse Rijnland.⁴⁰ Het schip telt drie middenbeuktraveeën en aan weerszijden zes zijbeuktraveeën. Meestal gaat dit gebonden systeem samen met een alternerend stelsel van pilaren, maar dat is hier niet het geval.

Op de hoeken van de Oldenzaalse Drieëenheidskerk komen ingangen voor op de noordoosthoek naast de Mariakapel, op de noordwesthoek naast de vroegere doopkapel (nu een columbarium), op de zuidwesthoek naast de Mariakapel, maar niet in de zuidoosthoek, waar zich de sacristie bevindt. Deze ingangen zijn segmentbogig behalve de hoofdingang, waar twee stomp spitsbogige openingen voorkomen. De ingangen zijn opgenomen in diepe spitsboognissen, die aan de westzijde een knik te zien geven.

Zoals ook bij middeleeuwse Italiaanse kerken het geval is, staan ook in Oldenzaal de pijlers ver uit elkaar.⁴¹ Deze hebben de plattegrond van een Grieks kruis en hebben schachten van 86 bij 97 centimeter lang. Hun ingehoekte doorsnede is een gegeven, dat herhaaldelijk in de kerken van Wolter te Riele uit deze jaren terugkeert.⁴² Hetzelfde geldt voor het ontbreken van kapitelen.⁴³ Wel zijn er kraagstenen, die echter in dit geval alleen voorkomen in de zijkapellen van het koor en in het schip, waar ribgewelven zijn. De kraagstenen geven

Afb. 9. Ontwerptekening [gezien vanuit het zuidwesten] voor de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal van W. te Riele (archief W. te Riele, repro RACM)

vier verschillende vormen te zien en bestaan geheel uit op elkaar gestapelde bakstenen. Dit verschijnsel is gebruikelijk bij die kerken van architect Wolter te Riele daterend uit de jaren twintig, maar komt in zijn oeuvre al in het tweede decennium van de 20ste eeuw voor.⁴⁴ In Oldenzaal komen overkragende bakstenen behalve bij de kraagstenen ook voor bij de nissen van het priesterkoor, bij de triomfboog en bij de gordelbogen.

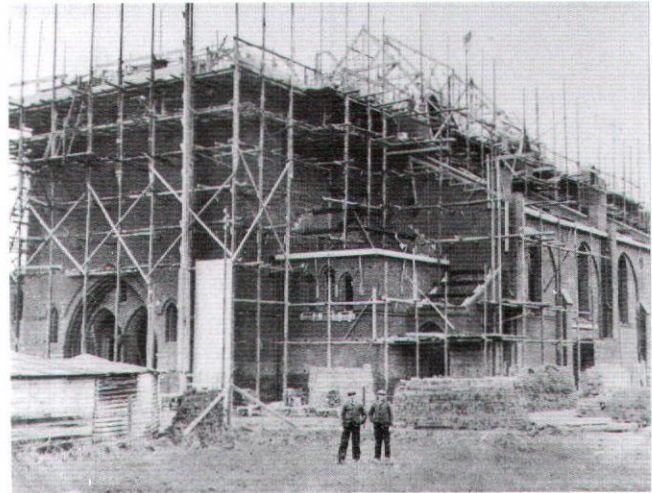
De binnenmuren van de zijbeuken zijn in Oldenzaal geleed met 5,5 centimeter diepe spitsbogige velden. De spitsbogen in de tweede en vijfde travee zijn geknikt. De middelste in de eerste, tweede, derde en zesde travee, alsmede alle in de tweede en vijfde travee waar biechtstoelen zijn uitgebouwd, hebben de vorm van vlechtbogen. Dergelijke gekruiste bogen zijn op enkele plaatsen in Engeland bekend.⁴⁵ Of architect Wolter te Riele dit motief heeft leren kennen toen hij zijn studieperiode afsloot met een verblijf in Londen, waar hij onderwijs kreeg in de kunstgeschiedenis van de middeleeuwen, is niet bekend. De voorbeelden in Durham en Edinburg zijn rondbogig, terwijl de vlechtbogen in Oldenzaal en in andere kerken van Te Riele, zoals in Hengelo, spitsbogig zijn.

Vensters

De vensters van de H. Drieëenheidskerk zijn relatief klein en smal en missen traceringen. De meeste lichtopeningen zijn enkelvoudig, maar ook meervoudig, bijvoorbeeld een reeks van drie komt voor. Deze drielichtvensters vindt men in de middenbeuk en in de zangtribune. In het laatste geval zijn de buitenste vensters scherp spitsbogig, zoals herhaaldelijk in de gotische kerken van Engeland wordt aangetroffen. Er zijn vijf verschillende venstervormen.⁴⁶ De meeste vensters zijn zowel buiten- als binnenwerks schuin ingesneden. Ook terugsprongen komen voor tussen de traptoren en de noordoostelijke ingang, naast de hoofdingang (alleen uitwendig), bij de ingangsportalen, bij de kapellen naast toren (alleen buitenwerks), bij de rondvensters zijbeuken en toren en bij de zangtribune. Soms sluiten de voorste stenen van de dagkanten niet

aan bij de flankerende muren, zodat er wigvormige tussenruimten tussen beide aanwezig zijn. Combinaties van spitsbogige, keperbogige en stomp spitsbogige venstervormen in één kerkgebouw treft men ook aan bij andere bedehuizen van Te Riele uit deze tijd.⁴⁷ Deze venstervorm wordt al vóór Te Riele aangetroffen bij zijn leermeester Pierre Cuypers, onder meer in diens St.-Jozefkerk in Groningen (1886-1887). Aan de binnenzijde van de Oldenzaalse Drieënhedskerk is vóór de bovenlichten van de middenbeuk en vóór de rondvensters in de zijmuren van de toren een loopgang aangebracht. Dit verschijnsel treft men veel bij romaanse en gotische kerken in Normandië en Groot-Britannië aan.⁴⁸ In Nederland komt dit onder andere voor in het schip van de invloedrijke St.-Bavokathedraal in Haarlem (1902-1906) van architect Jos Cuypers. In het oeuvre van Wolter te Riele is het aanwijsbaar sinds de St.-Lambertuskerk in Eindhoven-Gestel (1910-1911). Een leerling van hem, de Enschedese architect Johan Sluymers sr, heeft het toegepast in de St.-Mauritiuskerk in Silvolde bij Ulft (1930-1931).

De trits openingen van het loopgangetje in Oldenzaal -de laatste toepassing in het oeuvre van Te Riele- zijn voorzien van keperbogen en wijken daarmee af van de kortere, daarachter aanwezige spitsbogige bovenlichten. Het ondiepe gangetje is door muurtjes in drieën gedeeld; deze muurtjes zijn

Afb. 10. Foto van de bouw van de Allerheiligste Drieënhed te Oldenzaal in 1929 (coll. Z. Kolks)

doorbroken met spitsbogige doorgangen. Elk onderdeel wordt overkluisd door een tongewelfje. Het open gedeelte maakt deel uit van een overigens gesloten circuit, dat toegankelijk is vanuit de koortorens en de zuidzijde van de zangtribune.⁴⁹

Afb. 11. Overzicht van het exterieur van de kerk gezien vanuit het westen (A.J. van der Wal, RACM 1983)

Afb. 12. Overzicht van het interieur van het schip gezien naar het torenportaal (P. van Galen, RACM 2007)

Onder de vensters van de kerk loopt een bakstenen lijst, die binnenwerks de vorm heeft van een band met tandlijst en buitenwerks van een schuin en daaronder iets uitkragend gedeelte.⁵⁰ Een opmerkelijk fenomeen in het schip van de Dom van Munster in Westfalen (voltooid in 1247) is, dat hier sprake is van een gereduceerd triforium en dat de tot twee bogen gereduceerde restanten van dit 'triforium' tussen de scheibogen en de bovenlichten 'hangen'. Ongetwijfeld heeft deze oplossing architect Te Riele tot voorbeeld gediend bij het ontwerpen van deze en andere kerken zoals de kerken in Laren (1923-1925) en Hengelo (1926-1927). Het 'triforium' in Oldenzaal bestaat uit twee gekoppelde, staand rechthoekige openingen als eerder in Laren. Het bakstenen 'deelpijlertje' heeft een schacht met de doorsnede van een overhoeks gesteld vierkant.

Gewelven

In de kerk van Oldenzaal komen -behalve in de sacristie die vlakke zolderingen heeft- overal stenen gewelven voor. Die van het hoofdkoor hebben een koepelachtige vorm: een iets gedrukt koepelgewelf boven de hoofdruimte, hangkoepels boven de nissen, Boheemse kappen boven de verbindingsruimten tussen de nissen en boven die tussen het hoofdkoor

en de zijkapellen. Het ingangsportaal in de noordoosthoek van de kerk heeft een tongewelf in de vorm van een segmentboog.

De gewelven boven de zijkapellen van het priesterkoor en boven de beuken van het schip behoren, afgezien van de overdwarse, iets klimmende, nauwelijks spitsbogige tongewelven boven de gangen langs de buitenmuren, alle tot het type van het ribgewelf. Deze ribben hebben een overdwars rechthoekige doorsnede. Dit profiel komt al voor bij middeleeuwse voorbeelden zoals die in de San Sigismondo in Rivolta d'Adda bij Milaan (1099?), het koor van de kerk van Odoorn bij Emmen (13de eeuw) en de drie oosttraveeën van de kerk van Sleen eveneens bij Emmen (15de eeuw). De ribgewelven in Oldenzaal behoren tot het type straalgewelf, bij de zijkapellen naast het priesterkoor en van het type stergewelf, bij de middenbeuk, waarbij die boven de middelste travee op de ontwerptekening een ander patroon te zien geven dan die boven de andere traveeën.

Een opmerkelijke gewelfvorm komt voor boven de zijbeuken. Twee traveeën vormen hier tezamen één gewelf, dat beschreven kan worden als een combinatie van een tongewelf en een kruisribgewelf: het eerste binnen een half ruitvormig kader, dat doorsneden wordt door een klimmende gordelboog als loodlijn en dat geflankeerd wordt door tweedelige kruisribge-

Afb. 13. Overzicht van het interieur van het schip gezien naar het koor (P. van Galen, RACM 2007)

welven.⁵¹ Dit onconventionele geweltype vinden wij bij diverse kerken van Wolter te Riele.⁵² Het komt al eerder voor boven de verdieping van de kapel op de hoek van het koor en het noordelijk dwarsschip van de St.-Bavokathedraal in Haarlem (1895-1898) van Jos Cuypers. Misschien dat Wolter te Riele dit gegeven aan de jonge Cuypers heeft ontleend.

De ribgewelven in Oldenzaal zijn niet voorzien van sluitstenen hetgeen bij meer kerken van Wolter te Riele voorkomt.⁵³ In de voorbouw en in het priesterkoor ontbreken ribgewelven. Het torenportaal is overkluisd met hangkoepels (boven elke ruimte één), boven de zijkapellen bevinden zich hangkoepels, voorafgegaan door spitsbogige tongewelven en ook de portalen worden overspannen door hangkoepels.

De stenen ribgewelven in het interieur worden buitenwerks geschraagd door steunberen, die echter al in het interieur zichtbaar zijn bij het opvangen van de spatkrachten. De gedeelten van de beren, die zich in het interieur bevinden, zijn doorbroken met geknikt spitsbogige openingen, die een doorgang vormen voor de loop- of processiegangetjes. Contreforten ontbreken bij het koor, de zijkapellen en bij de voorbouw, inclusief de toren.

Waar binnenwerks de Stützenwechsel om praktische reden (gezichtshinder) ontbreekt, is deze buitenwerks bij de steunberen wel aanwezig: in de vorm van zwaardere en lichtere exem-

plaren.⁵⁴ De steunberen zijn in Oldenzaal voorzien van een sokkellijst, terwijl de aansluitende muurgedeelten alleen een rollaag vertonen. Dit fenomeen wordt dikwijls bij de kerken van Wolter te Riele aangetroffen.⁵⁵ De zwaardere exemplaren zijn verbonden met muurgedeelten boven de gordelbogen; deze muurgedeelten steken boven de daken van de zijbeuken uit.⁵⁶ Boven aan de muren komen bakstenen daklijsten voor. Deze zijn meestal geleed met een muizentand. Een dergelijke decoratieve vorm bezit ook het bakstenen riempje boven het hoofdportaal en boven de naastgelegen vensters.

Daken en torens

De Allerheiligste Drieëenheidskerk heeft vier verschillende dakvormen. Torendaken komen voor boven de koepel en de koortoren; in het laatste geval bestaande uit gemetselde spitsen. Zadeldaken vindt men boven de sacristie en boven de middenbeuk met lagere, overdwarse zadeldaken boven de bovenlichten en loopgangetjes. De zijportalen, de zijkapellen, de zijbeuken en de biechtstoelen gaan schuil onder lessenaardaken; de daken boven de zijkapellen zijn omgaand. Boven de bijsacristie en het portaal naast de sacristie bevinden zich platte daken. De dakbedekking van de opgaande daken bestaat steeds uit rode dakpannen.

Afb. 14. Stichtingssteen in de kerk (P. van Galen, RACM 2007)

De vierkante hoofdtoren aan de westzijde zou 40 meter hoog worden met drie geledingen met een lage, eveneens vierkante kop en binnenwerks zes verdiepingen. Daarvan is er buiten één geleding die binnen uit twee verdiepingen bestaat. Aan de zuidoostzijde is een traptoren uitgebouwd. De buitenmuren zijn voorzien van een hoogzittende lijst, die zich voortzet over de flankerende kapellen en die zich aan de uiteinden van de westgevel verdubbelt. Deze lijst is aan de west- of voorzijde doorbroken door een spitsbogige ingang met dubbele deur. De houten deuren zijn in 1975 vervangen door glazen exemplaren waardoor het gesloten voorkomen van het kerkgebouw ernstig is aangetast. De ingang is opgenomen in een voorsprong met zadeldakvormige beëindiging; dergelijke muurverdichtingen komen voor in de romaanse stijl, onder andere bij de ingang van de noordelijke zijbeuk van de St.-Plechelmusbasiliek in Oldenzaal uit de 12de eeuw.

Het lage portaal (kruinhoogte 5,3 meter) bestaat uit een driedelige, hallenkerkachtige ruimte. Het middelste gedeelte daarvan is 8 meter lang en iets meer dan 5 meter diep. In de hoeken staan -op een bakstenen muurtje van 60 centimeter hoogte- vrijstaande zeszijdige pijlertjes van graniet met een hoogte van 140 centimeter. De basementen en imposten van deze pijlertjes lopen door tot de voor- en achtermuur van het torenportaal. Borstweringen en zuiltjes markeren de scheiding tussen de middenruimte en de even diepe, maar slechts twee meter brede zijruimten. De zuidelijke ruimte geeft aan de westzijde toegang tot een open trap die leidt naar de zangtribune.⁵⁷

Tussen deze ruimten en de flankerende kapellen bevinden zich diepe, stomp spitsbogige nissen. Achter in de westelijke exemplaren geven drielichten zicht in genoemde kapellen; in de oostelijke bevinden zich stomp spitsbogige doorgangen naar de voorste travee van de zijkapellen. Tussen het torenportaal en de middenbeuk bevinden zich twee dubbele deuren en zes venstertjes. De deuren zijn, evenals de omlijsting,

stomp spitsbogig, de venstertjes keperbogig. De venstertjes die de deuren flankeren en tot voor kort uitzicht boden op het hoofdaltaar -als deze deuren waren gesloten- zijn enkelvoudig; die in de zijruimten van het portaal dubbel. Boven de keperboogvensters komen kruisvormige voor, die oorspronkelijk open waren.

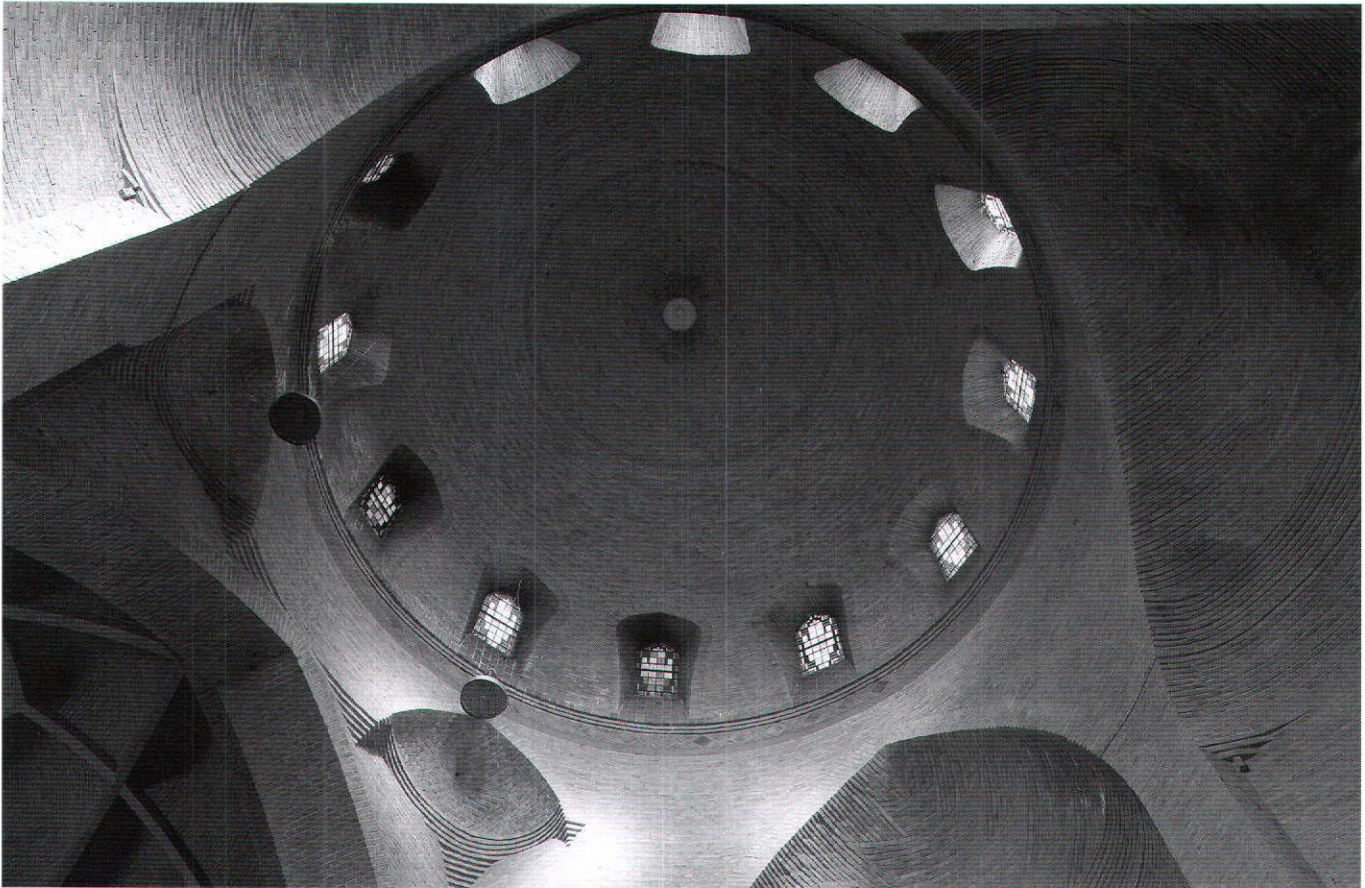
De 32,5 meter hoge koortorens hebben een potloodachtig voorkomen.⁵⁸ Alleen de noordelijke toren is vanuit het priesterkoor toegankelijk door middel van een bakstenen spiltrap. De zuidelijke toren is toegankelijk via de ruimte achter het vroegere rechter zijaltaar (nu de doopkapel).⁵⁹ De torens zijn voorzien van gemetselde tentdaken. Binnenwerks vormen de met Boheemse kappen overkluisde parterres van deze torens de verbindingen tussen het priesterkoor en de zijbeuken. De noordelijke ruimte wordt verlicht door een klein keperbogig venster in de noordmuur. Boven deze gewelven vormen de torens tot de bedakingen open, schachtruimtes. Het zijn dus geen traptorens.

In elke toren hangt sinds 1951 een luiddklok van Eijsbouts uit Asten. Oorspronkelijk hing er alleen één in de zuidtoren.⁶⁰

Symboliek

In de tijd van de neogotiek, is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor de symboliek.⁶¹ In de christelijke kerkarchitectuur is de oriëntatie een diepgewortelde traditie, die gemotiveerd is met aan de Bijbel ontleende begrippen als Christus is het Licht van de wereld, Christus als Zon der Gerechtigheid en de verwachting van de Wederkomst des Heren in het oosten.⁶² In Nederland was de letterkundige en estheticus Josephus Albertus Alberdinck Thijm (1820-1889) een vurig bepleiter van de 'oosting' van kerkgebouwen. Zijn oproep, vervat de beginselverklaring 'De Heilige Linie' uit 1858, vond wijd en zijd gehoor.⁶³

Architect Wolter te Riele hield -zoals reeds gememoreerd- heel vaak vast aan dit beginsel. De meeste kerken van Te Riele zijn dan ook georiënteerd.⁶⁴ In Oldenzaal is er een afwijking van slechts vijf graden naar het oosten. Deze kerk is een goed voorbeeld van een gebouw, waarin de symboliek bouwkundig verder gestalte heeft gekregen (zie bijlage 1). De kerk is gewijd aan de H. Drieëenheid of Drievuldigheid. De bouwmeester noemde het feit, dat God zich op drie manieren (in drie personen) openbaart, het 'gronddogma van ons H. Geloof'.⁶⁵ Het getal drie in combinatie met het getal één keren herhaaldelijk terug in de Oldenzaalse Drieëenheidskerk. Zo zijn er drie torens: de hoofdtoren aan de westzijde, twee kleinere ter weerszijden van het hoofdkoor. Het priesterkoor heeft een drieconchenaanleg.⁶⁶ Het venster in de middelste is van verre zichtbaar maar ter hoogte van de triomfboog merkt men pas, dat ook in de concha's opzij vensters voorkomen. Het schip is opgedeeld in drie beuken, maar dat is voor een traditionele kerk een gangbaar gegeven. Hetzelfde geldt voor de driedelige opstand van de middenbeuk, zij het dat deze dispositie in de eerste helft van de 20ste eeuw meestal plaatsgemaakt had voor een tweedelige (scheibogen, bovenlichten). Boven in de zijmuren van de middenbeuk komen

Afb. 15. Het koepelgewelf in het koor (P. van Galen, RACM 2007)

drie vensters voor achter een loopgang met drie openingen; de zijbeuktraveeën zijn elk doorbroken met één venster waarbij men er wel op bedacht moet zijn, dat twee zijbeuktraveeën corresponderen met één middenbeuktravee. Wat de architect in zijn uiteenzetting van de grondgedachten achter de bouw (zie bijlage 1) niet vermeldt, is dat ook het torenportaal opgedeeld is in drie ruimten: een brede middenruimte en smalle zijruimten. Deze driedelige torenruimte wordt geflankeerd door enkelvoudige zijkapellen, maar om hierin een zinspeling op de H. Drieuldigheid te zien gaat misschien te ver. De koortorens tenslotte zijn door de architect omschreven als 'wachten bij het Heiligdom'. De H. Drieëenhedskerk in Oldenzaal is het voorbeeld uit het oeuvre van Wolter te Riele waar de symboliek sterk tot uiting komt.

Functionele aspecten

Kort na 1900 ontwikkelde de kunstenaar, architect en schrijver Theo Molkenboer (1871-1920) de idee van de zogenaamde volkskerken: kerkgebouwen zonder belemmeringen met zicht op hoofdaltaar en preekstoel, waarin de gelovigen in één schip zijn samengebracht dat vanwege de verstaanbaarheid en de verwarming niet te lang en niet te hoog diende te zijn en dat over een goede verlichting diende te beschikken zodat de

kerkgangers de liturgische teksten en gezangen mee konden lezen en zingen.

Wolter te Riele paste zich in zijn ontwerpen waar mogelijk aan de ideeën van de volkskerkgedachte aan. Hij deed dit door de hinder, die de aanwezigheid van pilaren voor de aanwezigheid in de kerk nu eenmaal oplevert, óf wel te elimineren óf wel te reduceren.⁶⁷ Hij betoonde zich een voorstander van het samenbrengen van de gelovigen in het middenschip en het plaatsen van de pilaren tussen deze ruimte en de tot processiegangen teruggebrachte zijbeuken zoals bij de kerk in Hertme (1902).⁶⁸ Waar deze oplossing niet mogelijk was, probeerde Te Riele de pilaren zoveel mogelijk uiteen te plaatsen. Illustratief zijn de vorderingen op dit gebied aan de hand van een drietal voorbeelden. In de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902) is de middenbeuk (hart op hart gemeten) 8,75 meter breed en staan de pijlers 6,75 meter achter elkaar; in de St.-Jacobuskerk te Enschede-Lonneker (1911-1912) zijn de afstanden vergroot tot respectievelijk 8,90 en 6,95 meter en in de kerk van de H. Drieënhed in Oldenzaal (1929-1930) zelfs tot 11,35 en 9,35 meter.

Een ander middel dat Te Riele voor een beter zicht op hoofdaltaar en preekstoel toepaste, was de reductie van het aantal pilaren. In verband hiermee zag de architect bij zijn kerken, die volgens het gebonden systeem waren opgetrokken, af van de in

Afb. 16. Deel van het interieur schip naar het noorden gezien (P. van Galen, RACM 2007)

dat stelsel gebruikelijke kleinere pijlers of zuilen. Dit is al het geval in de H. Georgiuskerk in Almelo (1901-1902) te zien.⁶⁹

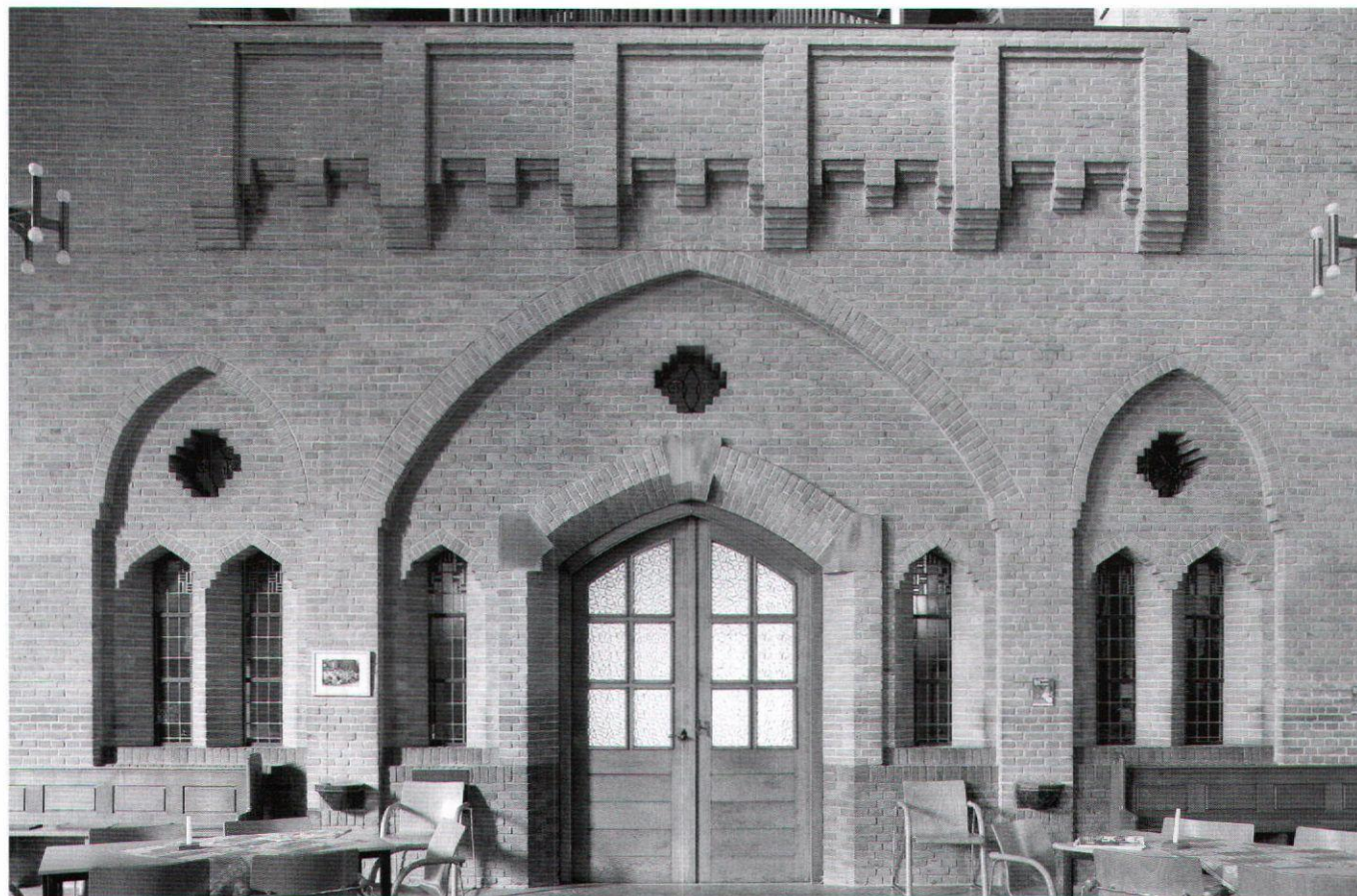
Inrichting

In Oldenzaal kwam niet alleen het kerkgebouw, maar ook de inventaris tot stand in de moeilijke jaren van de crisistijd. De bouw heeft duidelijk voorrang gekregen boven de inrichting. De meeste inventarisstukken dateren dan ook van ver na de Tweede Wereldoorlog.⁷⁰

Koorpartij en kapellen naast de toren zijn voorzien van gebrandschilderde glazen. Die in de oostpartij hebben de volgende voorstellingen: de H. Drieëenheid (1956) in het middenvenster van het priesterkoor; de Blijde Boodschap van de engel Gabriël aan de Maagd Maria (1959), hoog in de linker zijkapel en een engel, die Jozef na de dood van koning Herodes in de slaap opwekt om uit de ballingschap in Egypte naar huis terug te keren (1959), hoog in de rechterzijkapel. Zij zijn scheppingen van de Oldenzaalse glazenier Jan Schoenaker (geboren in 1923). De thema's van deze schilderijen geven het oorspron-

kelijke gebruik van de ruimten aan, waar dit is veranderd: zo bood de rechter zijkapel tot 1975 plaats aan het St. Jozefaltaar, maar werd in dat jaar ingericht tot doopkapel. De beelden van de beide zijaltaren: een tronende Moeder Gods met Christuskind op het linker zijaltaar en een voorstelling van de H. Jozef op het rechter zijaltaar, hebben nu op andere locaties in de kerk een plaats gekregen. Deze sculpturen hebben een opmerkelijke, strakke vormgeving en streng voorkomen. Zij zijn vervaardigd door de glazenier en beeldhouwer Hans Mengelberg (1885-1945), zoon van de bekende beeldhouwer F.W. Mengelberg (1837-1919) en behoren tot de weinige stukken uit de bouwtijd van de kerk. In de kamer van het secretariaat hangt een niet uitgevoerd ontwerp voor een Drievuldigheidsaltaar, dat gedateerd is 1930 en gesigneerd HANS MENGELBERG / KERKELIJKE INTERIEURKUNST / UTRECHT.

Bij de vernieuwing van het interieur in het derde kwart van de 20ste eeuw zijn het hoofdaltaar en het linker zijaltaar gehandhaafd. De communiebank, die overigens pas uit 1955 dateerde en vervaardigd was door de Utrechtse kunstsmid Harry de Groot, is verwijderd.

Afb. 17. Deel van het interieur schip naar het westen gezien (P. van Galen, RACM 2007)

Ook de glasschilderingen in de kapellen aan weerszijden van de toren zijn van Schoenaker; zij stellen voor: de doop van Christus in de Jordaan door Johannes de Doper (ten noorden van het torenportaal, in de vroegere doopkapel) en Maria met Kind tussen meisjes en jongens (ten zuiden, 1959, in de Mariakapel). Sinds 1975 fungeert de zojuist genoemde doopkapel als columbarium.

De in chamotteklei uitgevoerde kruiswegstaties van de in 1914 geboren Rotterdamse beeldhouwer Gerard Héman uit 1963 en het in 1938 gebouwde en in 1946 uitgebreide orgel van de fa. L. Verschueren te Heijthuiszen, dat zich bevindt op de zangtribune, completeren het interieur.

Toekomstperspectief

Reeds na dertig jaar was de kerk te groot. In 1966 werd onder leiding van de Utrechtse architect Hans Knoop, in de oostelijke middenbeuktravee een nieuw celebratiealtaar opgericht, gebouwd van onderdelen van het oude St. Jozefaltaar. Hierdoor werd het aantal zitplaatsen gereduceerd van 1264 tot 1032. En in 2007 werden achter in het schip verschillende banken -zowel in de middenbeuk als in de zijbeuken- verwijderd ten gunste van een opstelling met stoelen en tafels. In de

middenbeuk verdwenen aan beide zijden zeven banken, in iedere zijbeuk drie.

Over het voortbestaan van het gebouw als kerk werden in de afgelopen jaren verschillende ideeën geopperd. Zo bestond in 2005 het plan om de Drieënhedskerk en de Emmauskerk beide af te breken en te vervangen door één nieuwe kerk. Van een jaar later dateerde een plan om de Drieënhedskerk te verkleinen en in het schip ruimtes in te richten voor schoollokalen en een peuterspeelzaal.

De meest recente plannen met betrekking tot het gebruik van het kerkgebouw zijn uiteengezet in een brief van kardinaal Adrianus Simonis van 24 september 2007. Hij schrijft: "De kerkruimte wordt aangepast en verkleind, waardoor het mogelijk wordt locaties voor andere pastorale activiteiten te creëren. Dit biedt de mogelijkheid om de bestaande nevenlocaties te verkopen of te verhuren aan derden. (...) Over vijf jaar moet beoordeeld worden of kerkruimte en kerkcentrum ook financieel verantwoord kunnen functioneren. Blijkt dit niet te mogelijk, dan zal de aartsbisschop dit besluit heroverwegen".⁷¹ In concreto betekent dit, dat de zijbeuken aan het liturgisch gebruik zullen worden onttrokken. De reeds gerealiseerde verkleining van de middenbeuk blijft gehandhaafd. De zitbanken ten behoeve van de eredienst zijn van de stoelen

Afb. 18. Deel van het interieur torenportaal naar het oosten gezien (P. van Galen, RACM 2007)

en tafels ten behoeve van profane doeleinden gescheiden door zes, vrij in de ruimte staande spitsbogige elementen. Deze in 2007 geplaatste elementen zijn opgevuld met vliegerpapier, waarop door leerlingen van verschillende basisscholen de thema's vieren, muziek, zomervakantie, natuur, sport en Kerk zijn afgebeeld. De kerk lijkt, voor zover op dit moment is te overzien, voorlopig van de ondergang gered te zijn.

Conclusie

88 kerken zijn getraceerd die door Wolter te Riele zijn ontworpen. Daarnaast heeft hij 20 kerken gerestaureerd en zes ontwerpen zijn niet uitgevoerd. Zes kerken zijn buiten Nederland gerealiseerd. Hij heeft 92 kerken voor de Rooms Katholieken gebouwd, verbouwd en ontworpen. Daarnaast restaureerde hij vijftien Hervormde kerken en hij realiseerde er slechts één als nieuwbouw.

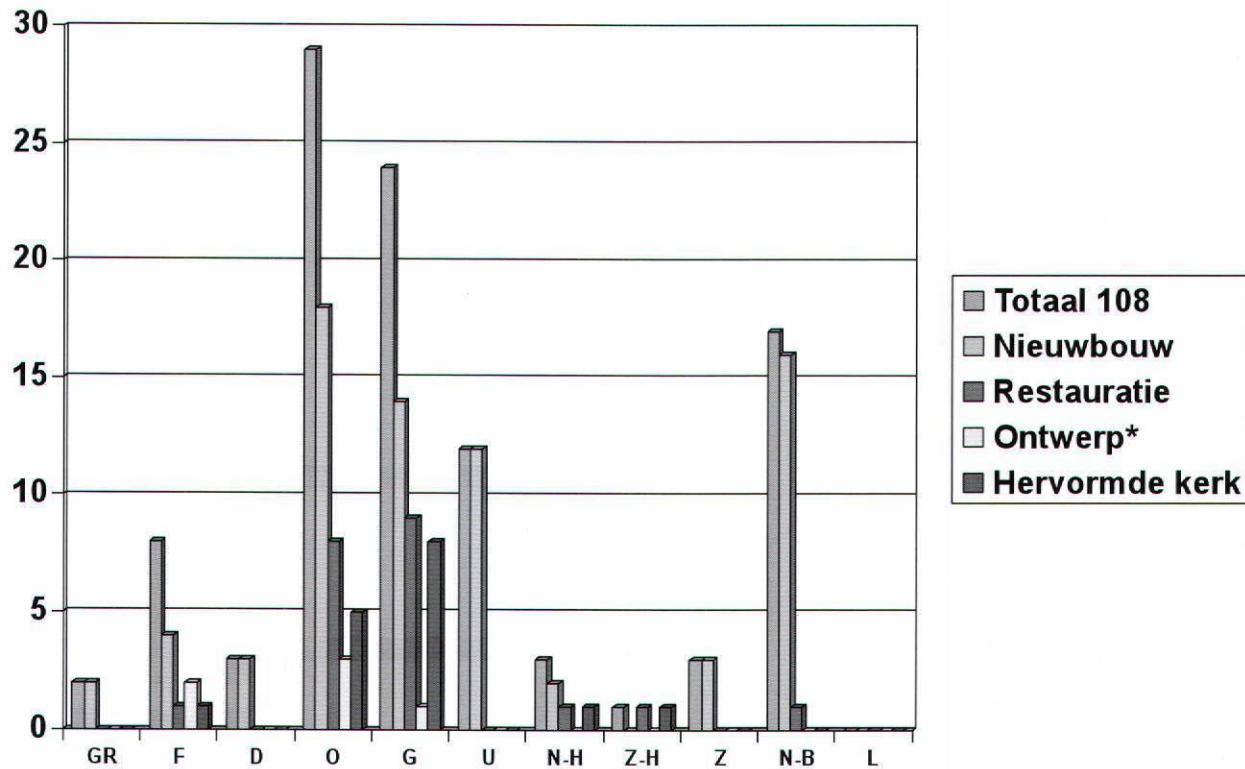
In de Tweede Wereldoorlog zijn vijf kerken verwoest en nadien zijn er nog veertien gesloopt. Dit betekent dat er nog

63 gerealiseerde kerken over zijn. Van de 57 gerealiseerde kerken in Nederland zijn er 25 beschermd door het Rijk. Dat is ruim 43 procent.

Van de 102 Nederlandse kerken lag het grootste deel in Overijssel (29), Gelderland (24) en Brabant (17). In Limburg heeft hij niets gerealiseerd. De overige kerken stonden in Zuid-Holland (1), in Groningen (2), in Zeeland (3), in Noord-Holland (3), in Drenthe (3), in Friesland (8) en tot slot in Utrecht (12). In de beginfase had Te Riele 25 kerken onderhanden, in de tussenfase 20 en ten tijde van het latere werk, zijn productiefste fase, 63 inclusief de zes buitenlandse kerken. Op bijgaande kaart is de verspreiding van de 102 Nederlandse kerken weergegeven. Op deze kaart zijn naast de huidige provinciegrenzen ook de grenzen van de bisdommen sinds 1853 aangegeven.

Wolter te Riele was in constructief opzicht een minder creatief denker dan Pierre Cuypers sr. Het oorspronkelijke bij Te Riele zit voornamelijk in de vormgeving van onderdelen en details. Soms hebben deze oplossingen een gezocht karakter.

Overzicht kerken van W. te Riele per provincie

Afb. 19. Tabel met overzicht kerken van W. te Riele per provincie.

ter. Hij lijkt eerder beïnvloed door Jos Cuypers dan door Pierre Cuypers; met eerstgenoemde onderhield hij vriendschappelijke betrekkingen. Te Riele's voorkeur voor de toepassing van stenen gewelven heeft hij weten over te brengen op leerlingen als Hendrik Valk en Joh. Sluymers sr.

Wolter mag beschouwd worden als een leider van de conservatieve richting in de katholieke kerkbouw in de oostelijke helft van ons land. Deze richting kan men plaatsen tegenover het modernere traditionalisme van Kropholler.

Bijlage 1

Ongedateerde en niet gesigeneerde, getypte uiteenzetting van de grondgedachten achter de bouw, waarschijnlijk van de architect zelf, in het archief van bouwmeester Wolter te Riele Gzn. in het Nederlands Architectuur Instituut (NAI) te Rotterdam. De tekst is gedeeltelijk overgenomen in de Twentsche Courant van 8 Juli 1930.

"Op het ruim en hoog gelegen terrein tusschen de Ootmarsumsche- en Rossumscheweg, gedacht als het middelpunt van een met hare harmoniserende bebouwing vertoont zich dat

stoere bouwwerk aan den toeschouwer. Een stoer bouwwerk inderdaad, goed passend bij het volkskarakter, zoals dat uit de Plechelmus en andere in Twente en het verwante Westfalen overgebleven monumenten tot ons spreekt.

De H. Drieëenheid patroon der kerk ook bijzonderlijk in het wezen der bouw te vertolken was de ideële taak van den bouwmeester naast de bekende, die het gebruik, de constructie en de goede smaak stelt. De hoofdtoren vormt met de kleine bij het priesterkoor een drietal. De toren in project een stoere knaap in zijn drie geledingen, kan helaas voorloopig niet voltooid worden en kan men dus niet in zijne geheele ontwikkeling zien, het kerkrui in 3 travé's, 3 beuken, 3 hoogtegeledingen. Driedelige bovenvensters, enkele onder. Langs de geheelen bouw en mantel en in alle onderdeelen is dit doorgevoerd.

Het priesterkoor, toch het Heilige der Heiligen, is als een voor zichzelf geldend monument opgevat, hoewel een met het geheel. De koortorens als wachters bij het Heiligdom. In plan een 3 lobige aanleg, welke in plan van haar uitstraalt en die in hun concha overhuiving in één geheel samenvloei met de koepel van den kern. Dit is een wel meer bouwplastische belichaming van het ten gronde liggende gedacht. Terwijl men in

Afb. 20. Verspreidingskaart van kerken van W. te Riele op basis van de inventarisatie van de auteurs (B.A.R.T. Broex, RACM 2008).

de kerk treedt ziet men slechts één venster die van de mid-denste lobe, bij het naderen ook de 2 anderen, dus 3. Verder schrijdend daarboven een krans, welke als de hemel boven dat alles planeert. Zoo ziet men dat in plan en opbouw alles gevegeerd worden door het H. Drieenheidsidee”.

Ongedateerde en niet gesigioneerde, getypte notie, waarschijnlijk van de architect zelf, in het Te Riele archief in het NAI te Rotterdam, gedeeltelijk overgenomen in de Twentsche Courant van 8 juli 1930.

”De kerk heeft westelyk drie-en oostelyk twee toegangen. Door het westelyk hoofdportaal komt men in den ruimen torenhal, die by gesloten zyn der kerk als bidplaats dient en uitzicht geeft op het tabernakel door middel van een clutry in de oostelyke wand, zooals dit noordelyk met de doopkapel en zuidelyk met een devotiekapel het geval is. Uit deze ruimte treedt men dan in het schip der kerk. Hier imponeert ons een grootsche ruimtewerking.

Door de breede drielichtvensters stroomt het licht spelend en openbarend langs toegen, welven en muurvlakken teekent de verschillende nuancen der functioneel geordende baksteenkleuren en werkt door contrast ten aanzien van de spaarzame lichtindeeling door enkele vensters der zybeuken als een mee-

voerend sursum corda. Die zelfde bewegende (vervoerende) werking ondervindt men verder schrydend als men het èène venster in de midden absidiale van het sanctuarium tot drie wordt en verder naargelang dit zich als voren beschreven aan onzen blik ontplooit en gekroond wordt door een vensterkrans in de koepeltop.

Zware bogen getorst door een op juiste maat berekende pylers spreken van zelfbewuste kracht. De verschillende constructieve problemen zyn waar en kundig opgelost. Buiten dien schoon belichaamd, zonder pedanterie of ostentatie en hierdoor is een sfeer van voornaamheid geschapen, die allereerst het Huis van God past maar ook opvoedend en stemmend werkt op den biddende scharen der H. Drieenheidsparochie. Moge dit bedehuis, den parochieanen en haren eersten pastoor en stichter zyn het ware tehuis, hun rykdom en vreugde en middel ten hemel zyn en een blyvend monument voor de toekomstige geslachten, die hen en byzonderlyk zy, die haar verwezenlyking stoffelyk maakten en ter voltooiing nog zullen maken, zegenen. Moge spoedig gedelgd worden de schulden last voor zoover als een spoedige afbouw van den toren toelatend, waardoor in- en uitwendig het ontbrekende verdwynen en waardoor het althans een in bouw voltooid monument worde”.

Bijlage 2

Lijst van kerken van W. te Riele (chronologisch)

No/ Prov	Plaats	Kerk	Jaar	Adres	Onderdeel	Sloop
O	Almelo	H. Georgius	1901-1902	Boddenstraat 78 7607 BN	toren 1903	
G	Elden bij Arnhem	H. Lucas	1901-1902	Rijksweg West 52 6842 BE		verwoest
O	Hertme bij Borne	H. Stephanus	1902	Hertmerweg 27 7626 LV		
G	Twello	Hervormde kerk	1902-1903	Dorpsstraat 10 7391 DD	restauratie	
O	Deventer	H. Hart van Jezus	1902-1904	Zwolseweg 96 7412 AR	koor + transept	
G	Voorst	Hervormde kerk	1904-1905	Schoolstraat 16 7383 CG	restauratie	
O	Slagharen	H. Alphonsus van Liguori	1905	Herenstraat 15 7776 AG	zijschepen	1966
G	Overasselt	Hervormde kerk	1905	Markt 2/Valkstraat 7 6611 KV	restauratie	
G	Zevenaar	H. Andreas	1905	Markt 2 6901 AE	restauratie	
O	Luttenberg	H. Cornelius	1904-1906	Butzelaarstraat 22 8105 AR		
U	Cothen	H.H. Petrus en Paulus	1905-1906	Kerkweg 9 3945 BM		
U	Wijk bij Duurstede	H. Johannes de Doper	1907	Kloosterleuterstraat 35 3961 AX	koor en transept plan toren uit ca. 1928 niet uitgevoerd	1950
G	Elst	H. Werenfridus	1907-1908	Dorpsstraat		
G	Indoornik (Randwijk)	H. Johannes de Doper (St. Jan Baptist)	1907-1908	Campermanplein 10 6668 AJ		verwoest
U	Werkhoven	O.L.Vrouw ten Hemelopneming	1907-1908	Herenstraat 9 3985 RP		
F	Opeinde (de Pein bij Drachten)	Hervormde kerk	1908	Kommisjeweij 25 9218 PC		
N-B	's-Hertogenbosch	St. Jan	1909	Torenstraat bij 6 5111 KK	restauratie	
F	Woudsend	St. Michaël	1909	Merkstrjitte 11 8551 PB	restauratie intr.	
O	Hasselt	H. Stede	1910			
O	Lemelerveld	H. Hart van Jezus	1910	Posthoornweg 5 8152 AZ	dwarsschip	
G	Wijnbergen (bij Doetinchem)	H. Martinus	1910	Doetinchemseweg 9 7007 CA	voorgevel	
N-B	Gestel (Eindhoven)	H. Lambertus	1910-1911	Hoogstraat 299 5654 NB		
N-H	Hilversum	O.L.Vrouw Onbevlekt Ontvangen	1910-1911	Koninginneweg 40/ Naarderstraat 106 1211 AM		
O	Deurningen bij Hengelo	H. Plechelmus	1910-1912	St. Plechelmusplein 5 7561 AD		

O	Enschede-Lonneker	H. Jacobus de Meerdere	1911-1912	Scholten Reimerstraat 38 7524 CS		
O	Wijhe	Hervormde kerk	1912	Kerkstraat 15 8131 BX	restauratie?	
O	Hengevelde (Wegdam)	H.H. Petrus en Paulus	1912-1913	Goorsestraat 17 7496 AB		1954
G	Lichtenvoorde	H. Bonifatius	1912-1913	Rapenburgsestraat 23 7131 CW		
O	Steenwijkerwold	H. Andreas	1912-1913	Gelderingen 77 8341 PV		
O	Vollenhove	Kleine of O.L. Vrouwekerk (geref)	1913	Bisschopstraat 32 8325 BC	restauratie	
O	Denekamp	H. Nicolaas	1910-1914	Kerkplein 1 7591 DD	oostpartij schip/toren*	
G	Hall (bij Zutphen)	Hervormde kerk	1911-1914	Dorpsstraat 57 6964 AA	restauratie	
F	Bakhuizen	H. Odulphus	1913-1914	St. Odulphusstraat 65 8574 SZ		
D	Coevorden	H. Willibrordus	1913-1914	Wilhelminasingel 2 b 7741 HK		
G	Millingen a/d Rijn	H. Antonius van Padua	1913-1914	St. Antoniusplein 1 6566 EB		Toren herb. '54-'55
N-B	Veldhoven	H. Cecilia	1913-1914	Dorpstraat 18 5504 HH		
U	Kamerik (Kanis)	H. Hippolytus	1914	Mijzijde 132 3471 GT		
F	Wolvega	H. Franciscus van Assisi	1914	Lyclamaweg 8-10 8471 JX		1938; op toren na vervangen
O	Deventer	Bergkerk (St. Nicolaas)*	1908-1915	Bergkerkplein 14 7411 EN	restauratie	
O	Steenwijk	Grote of St. Clemenskerk	1913-1915	Kerkstraat 22 8331 JC	restauratie toren	
G	Beek (bij Zeddam)	H. Martinus	1914-1915	St. Jansgildestraat 54 7037 AX	koor en dwarsschip	
Z	Ossensisse (bij Perkpolder)	H. Willibrordus	1914-1915	Dorpsstraat 12 4589 KP		
O	Deventer	H. Hart van Jezus	1915	Zwolseseweg 96 7412 AR	uitbreiding met schip en onderbouw toren	
U	Amersfoort	H. Ansfrius	1915-1916	Jacob Catslaan 26b 3818 WK		
O	Haarle (bij Nijverdal)	H. Sebastianus	1915-1916	Kerkweg 1 7448 AC		1964
G	Terwolde	Hervormde kerk	1916	Molenweg 2 7346 AB	restauratie uitgevoerd?	
G	Zaltbommel	Maartenskerk	1916	Kerkplein 1 5301 EK	restauratie uitgevoerd?	
G	Boven Leeuwen	H. Willibrordus	1916-1918	Pastoor Schoenmakersstraat 2 6657 CC		
U	Hooglanderveen (bij Amersfoort)	H. Jozef	1917-1918	Van Tuijllstraat 27 3829 AB		
D	Weiteveen	O.L.V. Koning des Vredes	1918-1919	Zusterweg 19 7765 AX		
O	Zutphen	St. Johannes de Doper of Nieuwstadkerk	1919-1928	Nieuwstadkerksteeg 2 7201 NH	restauratie toren 1919 en schip 1927-1928	
O	Lattrop	H.H. Simon en Judas	1919	Dorpsstraat 64 7635 NC	def. ontwerp van J. Cuypers	
O	Borne	Oude Kerk (oorspr. H. Stephanus)	1919-1920	Oude Kerkstraat 2 7622 EK	restauratie	
N-B	Vlokhoven (Eindhoven)	O.L.Vrouw van Lourdes	1920-1921	Vlokhovenseweg 45 5625 WT		
U	Doorn	Kapel Wilhelm II	1920		uitgevoerd?	
Af	Kisumu (Kenia)	RK Kerk	1920			
O	Luttenberg	H. Cornelius	1920	Butzelaarstraat 22 8105 AR	nieuwe zijschepen	
Z-H	Brielle	H. Catharina	1895-1921	St. Catharinahof 3 3231 XS	restauratie	
G	Ede	H. Antonius van Padua	1920-1921	Stationsweg 110 6711 PZ		verwoest
O	Enschede-Pathmos	St. Jan op Patmos (H. Joannes Apostel)	1920-1921	Haasbergerstraat 251 7545 GH		1967
F	Peperga (Steggerda-Steenwijk-Heerenveen)	H. Fredericus	1920-1921	Pepergaweg 45 8395 PB		
Z	Koewacht (bij Hulst)	H.H. Philippus en Jacobus	1921-1922	Kerkplein 2 4576 AS		
N-B	Sprundel (Roosendaal-Breda)	H. Jo(h)annes de Doper	1921-1922	Hertogstraat 1 4714 BZ	toren 16 ^{de} eeuw	
U	Utrecht-Zuilen	H. Ludgerus	1922-1924	St. Ludgerusstraat 3553 CP		1977
G	Doetinchem	H. Catharina	1912-1923	Simonsplein 25 7001 BM	Restauratie	
N-B	Kruisland (Steenbergen)	H. Georgius	1922-1923	Langeweg 2 4756 AK	aanbouw	
G	Oosterbeek	H. Bernulphus	1922-1923	Utrechtseweg 129 6862 AG	koor + transepten	
N-B	Helmond	H. Jozef	1922-1923	Tolpost 1 5701 HE	oostelijke helft schip	
O	Nieuw Heeten (Holten-Raalte)	H. Jozef	1923	Scholtensestraat 1 8112 AA		
Zw	Oslo (tot 1924 Kristiania)	Drammensveien	1923	?		

Gr	Veendam	O.L.V.Hemelvaart	1923	Boven Oosterdiep 79 9641 JN	koor	
F	Leeuwarden	H. Dominicus	1914-1924	-		
N-H	Alkmaar	Grote of St. Laurenskerk	1919-1924	Koorstraat 2 1811 GP	restauratie	
N-B	Gemonde	H. Lambertus	1923-1924	Twijnmeer 2/St. Lambertusweg 122 5291 AD		
N-B	's-Hertogenbosch-De Muntel	H. Antonius van Padua (Muntelkerk)	1923-1924	Kap. Koopmansplein 113 5212 NH		1982
N-B	Stampersgat (Roosendaal)	H.H. Martelaren van Gorcum	1923-1924	Dennis Leestraat 25 4754 BA		
Gr	Ter Apel	H. Willibrorduskerk	1923-1924	Hoofdstraat 75 9561 JN	uitbreiding	
U	Utrecht	H. Gertrudis	1923-1924	Amaliadwarsstraat 2 3522 AR		
U	Zeist	H. Jozef	1923-1924	Rozenstraat 22 3702 VP		
N-B	Breda-Tuinzicht	H. Theresia van het Kindje Jezus	1924	Tramsingel 4814 AB		1973
G	Dieren	O.L. Vrouw ter Hemelopneming	1924	Hogestraat 12 6953 AS	toren gebouwd door arch. W.V.A. Tepe 1893	1977; toren is gebleven
U	Montfoort	H. Johannes de Doper (Geboorte)	1924	Om 't Wedde 2 3417 HH		
N-H	Laren (bij Hilversum)	H. Johannes de Doper	1923-1925	Brink 31 1251 KT		
D	Klazinaveen (Nieuw-Dordrecht)	H. Hendricus	1924-1925	Langestraat 149 7891 GK		1965
F	Oosterwierum (Sneek-Leeuwarden)	H. Wiro	1925	Dilledyk 6 9021 CV Easterwierrum		
O	Deventer	Grote of St. Lebuïnuskerk	1905-1926	Grote Kerkhof 42 7411 KV	restauratie	
G	Huisen-'t Zand	H. Martelaren van Gorcum	1925-1926	Van Wijkstraat 33 6851 GL		verwoest
N-B	Bergen op Zoom	Carmelitesenklooster	1926	Tholensestraat, thans Halsterseweg	kapel uitgevoerd?	Oorlogschade Sloop 1976
F	Dokkum	St. Bonifatiusheilgdom	1926*	Bronlaan 12 9101 VS	def. ontwerp H.W. Valk	
G	Doesburg	St. Maarten	1908-1927	Kerkstraat 4 6981 CM	restauratie	
Z	Axel	St. Gregorius de Grote	1925-1927	Walstraat 31 4571 BH	zijbeuken en koor	
Du	Lintfort	H. Maria	1925-1927	?	noodkerk	
O	Hengelo	O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand	1926-1927	Onze Lieve Vrouwenstraat 8 7557 HX	onvoltooid	
U	Zeist	Zusterklooster Maria-Oord	1926-1927	Rozenstraat 19		
Du	Düsseldorf-Mörsenbroich	H. Franciscus	1927	?		
G	Varselder	H.H. Martelaren van Gorcum	1927	Hoofdstraat 31 7076 AG		
N-B	Boschenhoofd (Seppe)	H. Hart van Jezus	1926-1928	Past. Van Bruegelstraat 51 4744 AB		toren opgeblazen
G	Arnhem-Gulden Bodem	H. Hart van Jezus	1927-1928	Bakenbergseweg 72 6814 MK		
N-B	Stampersgat (Halderberge)	Klooster (Zusterhuis)	1927-1929	?		gesloopt
België	Rumbeke - Roeselare West Vlaanderen	Kapel	1929	?	ontworpen; uitgevoerd?	
N-B	Bergen op Zoom-Nieuw Borgvliet	H. Antonius	1929-1930	Rembrandtstraat 50 4625 CC		verwoest
O	Oldenzaal	Allerheiligste Drieëenheid	1929-1930	Kruisstraat 9 7573 GJ		
N-B	Helmond	H. Jozef	1927?-1931	Tolpost 1 5701 HE	westelijke helft schip	
Du	Lintfort (tussen Wesel en Krefeld)	H. Joseph	1925-1932	?		
N-B	Gilze	St. Petrus' Banden	1930-1933	Kerkstraat 116 5126 GD	verbouwing en uitbreiding	
G	Driel	Maria Onze Lieve Vrouwe Geboorte	1930-1933	Kerkstraat 27 6665 CE	aanbouw uitgevoerd?	
O	Borne	H. Theresia van het Kindje Jezus	1934-1935	Theresiaplein/Grotestraat 23 7622 HK	onvoltooid	
O	Hasselt	R.K. kerk	1912-1936	Eiland 22 8061 HT		
totaal	Kolom 2	Kolom 3	Kolom 5	Kolom 6	Kolom 6	Kolom 7
108	Buitenland 6	Hervormde kerken 16	Door Rijk beschermd 45	Ontworpen maar niet uitgevoerd 6	Restauratie 20	Verwoest 5 en gesloopt 16 totaal weg 19
		* niet meegeteld				

Noten

- ¹ In het archief van de parochie van de H. Mauritius in het Achterhoekse dorp Silvolde wordt de naam van W. te Riele te Deventer genoemd in verband met de bouw van een nieuwe, van de grond opgaande toren bij een bestaand kerkgebouw (dat in 1838 in gebruik was genomen). Van de toren wordt vermeld dat hij op 27 april 1893 bijna volledig was voltooid. De afbeeldingen van de in 1930 tezamen met de kerk afgebroken constructie zijn echter te weinig gedetailleerd om deze toeschrijving met stilistische argumenten te kunnen onderbouwen.
- ² Kerk is gebouwd in 1923-1924 en in 1982 afgebroken.
- ³ Zie de zijbeuken op de plattegrondtekening van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (zie afb. 5).
- ⁴ Andere voorbeelden: de Onze Lieve Vrouw van Lourdeskerk in Eindhoven-Vlokhoven (1920-1921), de kerk van de H. Johannes de Doper in het Noord-Hollandse Laren (1923-1925), de kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijdurende Bijstand in Hengelo (1926-1927) en de kerk van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930).
- ⁵ Zoals bij de St.-Jacobuskerk in Enschede-Lonneker (1911-1912), de St.-Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914) en de kerk van de H. Wiro in Oosterwierum -tussen Sneek en Leeuwarden- (1925-1926).
- ⁶ Voorbeelden zijn de St.-Jacobuskerk in Lonneker (1911-1912), de St.-Hyppolytuskerk in Kamerik-Kanis bij Woerden (1914), de O.L. Vrouw van Lourdes in Vlokhoven (1920-1921), de St.-Jozefkerk in Nieuw-Heeten, gelegen tussen Holten en Raalte (1923) en de St.-Gertrudiskerk in Utrecht (1923-1924).
- ⁷ Voorbeelden van een pseudo-omgang met galerij zijn o.a. te vinden in de kathedraal van Ivrea bij Turijn uit de tweede helft van de 10de eeuw, de kerk van Sainte Trinité in Caen, begonnen in 1062 en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht, eind 12de eeuw. Een schraagbeeld is een beeld dat een deel van een houten kapconstructie ondersteunt (bij Te Riele gaat het om stenen beelden). In het werk van W. te Riele zijn voorbeelden te vinden in de oostpartij van de kerk van de H. Nicolaas in Denekamp (1910-1912), in het koor van de kerk van de H. Antonius van Padua in Millingen bij Nijmegen (1913-1914) en in het koor van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Lourdes in Vlokhoven (1919-1920). Voor meer Nederlandse voorbeelden zie: H. Janse, 'Houtsculptuur aan kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland', in: *Bulletin KNOB* 1962, 275. Zie ook: E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen*, Leiden 1997.
- ⁸ Zoals het inspringen van het transept ten opzichte van het driebeukige schip, bijvoorbeeld bij de niet meer bestaande Gelderse St.-Werenfriduskerk in Elst (1907-1908) en de kerk van de H. Cornelius in Luttenberg bij Raalte (in oorsprong 1904-1906; huidige toestand sinds 1920).
- ⁹ Bijvoorbeeld in de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902), de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911), de St.-Plechelmuskerk in Deurningen (1910-1912) en de kerk van de H. Jozef in Hooglanderveen (1917-1918).
- ¹⁰ Rode zandsteen aanwezig in de St.-Georgiuskerk Almelo (1901-1902), de niet meer als kerk in gebruikte H. Willibrordus Ossensisse bij Perkpolder in Zeeuws Vlaanderen (1914-1915) en de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930). Gele zandsteen in de St.-Georgiuskerk in Almelo, de H. Stephanuskerk in Hertme bij Borne (1902) en de H. Lambertus in Eindhoven-Gestel (1910-1911).
- ¹¹ Bijvoorbeeld Almelo (1901-1902), de O.L. Vrouw ten Hemelopneming te Werkhoven (1907-1908), de H. Franciscus in Wolvega (1914), de H. Joseph in Zeist (1923-1924) en de verwoeste H. Antonius Bergen op Zoom/Nieuw Borgvliet (1929-1930).
- ¹² Veel aspecten van de religieuze architectuur van Gerhardus te Riele past bij de opvattingen van mgr. Gerardus Wilhelmus van Heukelum (1834-1910) en het door hem gestichte St. Bernulphusgilde. Het gilde was niet uitsluitend in het Aartsbisdom Utrecht richtingbepalend, maar ook daar buiten. Vooral de laatmiddeleeuwse kerken in de eigen omgeving en die in het Duitse Rijnland strekten voor de aanhangers van deze richting tot voorbeeld. Tekenend is wel dat de twee eerste kerken, die op naam staan van Gerhardus te Riele te weten de H. Willibrordus in Olburgen bij Dieren (1869) en de Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Wijhe (1870-1871), mede zijn ontworpen door het Gildelid Friedrich Mengelberg (1837-1919), die vooral als beeldhouwer bekend is.
- ¹³ Met de Utrechtse school wordt het St. Bernulphusgilde bedoeld.
- ¹⁴ Bijvoorbeeld in Italië: aan de bovenzone van de hoofdapsis van de kathedraal van Palermo op Sicilië (1172-1185), aan de apsiden van de kathedraal van Monreale bij Palermo (1174-1182/1189) en aan de koorsluiting van de San Fermo Maggiore in Verona (vanaf 1261). Al deze versieringen bevinden zich buitenwerks en vertonen spitsbogige vormen, observaties auteurs.
- ¹⁵ Met terugspringend transept wordt bedoeld een transept dat minder breed is dan het schip in totaliteit, in tegenstelling tot uitspringend transept. Normaal gesproken springt een transept uit, maar bij Wolter te Riele is het omgekeerde dikwijls het geval.
- ¹⁶ De H. Georgius in Almelo (1901-1902), de H. Stephanus in Hertme (1902) en de H. Cornelius in Luttenberg (1904-1906).
- ¹⁷ In Nederland blijkbaar niet zo algemeen als in bepaalde delen van Duitsland.
- ¹⁸ De sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen van deze kerk zijn overdekt met straalgewelven die van ribben zijn voorzien. Boven de viering komt een koepel voor en boven de vroegere doopkapel een halve koepel. Zie ook de H. Jacobuskerk in Enschede-Lonneker (1911-1912). De architect bouwde een reeks kerken met 'Romaanse' graatgewelven, onder andere bij de H. Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914), de H. Hippolytuskerk in Kanis (1914) en de H. Ansfiduskerk te Amersfoort (1915-1916).
- ¹⁹ De auteurs beschouwen Romanogotiek en Overgangsstijl als synoniemen, alleen suggereert laatstgenoemde benaming een achterblijven ten opzichte van de Gotiek, een ouderwetse richting waarbij nog elementen uit het Romaans blijven voortbestaan.
- ²⁰ Een profielkapiteel is een kapiteel zonder ornament, maar alleen met een profiel als vormgeving. Voorbeelden zijn: de H. Jacobuskerk te Enschede-Lonneker (1911-1912), de St.-Odulphuskerk te Bakhuizen bij Stavoren (1913-1914) en de H. Willibrordus in Ossensisse (1914-1915). De schachten zijn vaak bezet met lisenen zoals in de St.-Ceciliakerk in Veldhoven bij Eindhoven (1913-1914), de St.-Odulphuskerk in Bakhuizen (1913-1914) en de St.-Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914).

- 21 Voorbeelden zijn: de St.-Nicolaaskerk in Denekamp (1910-1912), de kerk van de H. Caecilia in Veldhoven (1913-1914), de vroege kerk van Wolvega (1914), de St.-Willibrordus in Ossensisse (1914-1915), de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911) en de kerk van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1911).
- 22 Dit versieringsmotief komt al eerder voor, bijvoorbeeld in de kerk van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1911).
- 23 Voorbeelden: de H. Bonifatius in Lichtenvoorde (1912-1913) (hier ruitvormige motieven in zwart en rood), de H. Antonius van Padua in Millingen (1913-1914) (hier vooral blokvormige motieven in zwart en rood), in Veldhoven (1913-1914) (patronen idem als bij Millingen), in Kanis (1914) (hier ruiten in rood) en in Ossensisse (1914-1915) (hier ruiten in zwart en rood).
- 24 Voorbeelden zijn: de St.-Odulphuskerk in Bakhuizen (1913-1914), de kerk van de H. Willibrordus in Coevorden (1913-1914) en de St.-Ansfriduskerk in Amersfoort (1915-1916).
- 25 Dit verschijnsel komt al voor bij een kerk uit de vorige periode, te weten de H.H. Petrus en Paulus te Cothen bij Wijk bij Duurstede (in 1906 in gebruik genomen). Zie ook de H. Willibrorduskerk te Coevorden en de H. Ceciliakerk te Veldhoven.
- 26 Andere voorbeelden: de H.H. Philippus en Jacobus in Koewacht in Zeeuws Vlaanderen, bij Hulst (1921-1922), de St.-Ludgerus in Utrecht-Zuilen (1922-1924) (afgebroken in 1977) en bij de H. Antonius van Padua of Muntelkerk in 's-Hertogenbosch (1923-1924) (afgebroken in 1982).
- 27 Andere voorbeelden zijn: de H. Fredericus in Steggerda, tussen Steenwijk en Heerenveen (1927), de St.-Johannes de Doper in Sprundel, tussen Roosendaal en Breda (1921-1922), de H. Jozef in Helmond (1922-1923 en 1927(?)-1931) en bij de St.-Jozef in Nieuw Heeten, vroeger 'den Achterhoek' genoemd (1923).
- 28 Zoals in de kooromgang van de H. Joseph in Zeist (1923-1924), in de H. Johannes de Doper in Laren (NH) (1923-1924) en in de H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928).
- 29 Dit ribprofiel is in het oeuvre van Wolter te Riele is voor het eerst te vinden in de sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen van de St.-Nicolaaskerk in Denekamp (1910-1912).
- 30 H. v.d. Wetering was aartsbisschop in de periode 1895-1929.
- 31 Zie de monografie van H.J. Lenferink, *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Vorm, geschiedenis en betekenis*, Utrecht 1998 (Clavis Historische Monografieën, XVII).
- 32 A.G. de Bruyn, *De Nederlands Hervormde Kerk te Oldenzaal 1633-1933*, Oldenzaal 1934, 5-6.
- 33 Naar ontwerp van bouwmeester H. Freitag uit Bad Bentheim en opgetrokken in de jaren 1809-1810 (zie: Z. Kolks: 'Die ehemalige 'Hervormde Kerk' in Oldenzaal: Eine Arbeit des Bautechnikers H. Freitag aus Bad Bentheim', in: *Bentheimer Jahrbuch*, 1989, Bad Bentheim 1988 (Das Bentheimer Land, Band 117, 205-210). De nieuwe kerk, die ontworpen is door ir. A.J.A. Winters te Hengelo (O.), is gebouwd in de jaren 1933-1934.
- 34 Behalve deze kerk heeft Croonen ook het oudste gedeelte van het ziekenhuis in Oldenzaal ontworpen; het werd gebouwd in de jaren 1916-1918. Het ziekenhuis was oorspronkelijk katholiek en heette toen Heil der Kranken. Andere opmerkelijke gebouwen uit zijn oeuvre zijn het vroegere raadhuis van Denekamp (1919-1920) en een winkel aan de Markt in Oldenzaal (Markt 4, gebouwd in 1919-1920). In laatstgenoemd gebouw zijn nog Jugendstilelementen aanwezig.
- 35 Of er een tweede aanbesteding heeft plaats gevonden, is niet bekend.
- 36 Vergelijk werk Pierre Cuypers sr. die zijn kerkgebouwen liet aankleden met producten uit zijn eigen ateliers. Een willekeurig voorbeeld is de kerk van Druten, waarvan de inventaris (altaren, de niet meer aanwezige communiebank en preekstoel, enkele beelden, de kruiswegstaties, de gebrandschilderde glazen en de bijna geheel verwijderde polychromie) grotendeels is geleverd door het atelier Cuypers en Stoltzenberg te Roermond.
- 37 De kerk heeft een binnenwerkse lengte van 55,64 meter (zonder het torenportaal 46,95 meter). De inwendige breedte van het schip bedraagt 27,80 meter. Daarvan wordt 12,97 meter in beslag genomen door de middenbeuk, zodat er voor iedere zijbeuk 6,67 meter overblijft; de kolommen zijn 75 x 65 centimeter. De interkolomniën zijn 10,94 meter breed. De eigenlijke dieptemaat van iedere travee is hart op hart gemeten 11,59 meter. De koorkoepel heeft een kruinhoogte van 20,90 m, de middenbeuk van 16,20 en de zijbeuken van 9,65 meter, opmeting auteurs 2007.
- 38 Vergelijk de H. Hart van Jezus kerk in Arnhem (1927-1928).
- 39 Vergelijk de St.-Josephkerk in Zeist (1922-1924).
- 40 Bijvoorbeeld aan de Paltskapel in Ingelheim bij Mainz (tweede helft 10de eeuw), aan de Dom van Spiers bij Heidelberg (ca. 1030-1061) en aan de St.-Aposteln in Keulen (eind 12de eeuw).
- 41 Zoals de Domkerken van Florence (eind 13de eeuw en 14de eeuw) en Siena (13de eeuw).
- 42 Onder andere in de H. Willibrorduskerk in Boven Leeuwen (1916-1917), de kerk van de H. Jozef in Helmond (1922-1923 en 1927(?)-1931) en in de aan dezelfde patroonheilige toegewijde kerk in Zeist (1922-1924).
- 43 Dezelfde voorbeelden kunnen worden aangehaald.
- 44 Bijvoorbeeld in de kerk van de H. Willibrordus in Ossensisse (1914-1915) en in de H. Ansfridus in Amersfoort (1915-1916).
- 45 Bijvoorbeeld de zijmuren van de kathedraal van Durham (1093-1133) en in Schotland, de voormalige abdijkerk Holyrood Edinburg (begin 13de eeuw).
- 46 De venstervormen zijn:
1. spitsbogig (koepel: 20, in naar boven zich verwijdende steekcapen, boven in nissen priesterkoor: 3, in spitsbogige steekcapen, de zijkapellen: 2, hoog, klein, middenbeuk (6 x 3), de zijbeuken, zangtribune (1 x 3) en torenportaal: 2, naast ingang).
 2. stomp spitsbogig (sacristie, in ondiepe spitsbogige velden), bij sacristie (3 x), noordtoren (onder), zijmuren noordoostportaal en zijportalen, zijkapellen naast toren (2 x 3), tussen zijkapellen en torenportaal (2 x 3)
 3. keperbogig (tussen torenportaal en middenbeuk (2 x 1 en 2 x 2))
 4. rond (westmuren zijbeuken; zijmuren toren)
 5. staand rechthoekig (in benedenzone nissen priesterkoor, verbindingruimte sacristie-koor en zijmuur noordoostingang)
- 47 Voorbeelden zijn: de Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Hengelo (1926-1927) en de H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928). Een middeleeuws voorbeeld van een kerk met stomp spitsbogige vensters is de St.-Marienkerche in Stralsund aan de Duitse Oostzeekust (kort vóór 1298-ca. 1370).

- ⁴⁸ Voorbeelden zijn: de Saint-Etienne in Caen (ca. 1075-1085), het koor van de kathedraal van Canterbury (1174-1184) en het Angel Choir van de kathedraal van Lincoln (1256-1280).
- ⁴⁹ De oostmuur van het torenportaal is doorbroken met in totaal vier keperbogige venstertjes met kruisvormige venstertjes erboven: twee in de hoofdruimte, naast de doorgang en één in elke zijruimte. Tussen torenportaal en naastgelegen kapellen komt aan iedere zijde een keperbogig drielichtvenster voor, dat is opgenomen in een stomp spitsbogige nis.
- ⁵⁰ Vergelijk bijvoorbeeld de St.-Antonius van Padua of Muntelkerk in 's-Hertogenbosch (1923-1924), de St.-Getrudiskerk in Utrecht (1923-1924) en de O.L. Vrouwekerk in Hengelo (1926-1927). De lijst aan de buitenzijde is ingeklemd tussen ondiepe, nauwelijks spitsbogige nissen; dergelijke nissen vindt men ook bij de kerk van Onze Lieve vrouw van Altijddurende Bijstand in Hengelo (1926-1927) en bij de kerk van het H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928).
- ⁵¹ Zie plattegrondtekening van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (afb. 5).
- ⁵² Voorbeelden zijn: de St.-Georgiuskerk in Almelo (1902-1903), de vroegere kerk van St.-Jan op Patmos in Enschede-Pathmos (1920), de kerken van Steggerda (1921) en Nieuw Heeten (1923) en Wolter te Riele's laatste kerk: de H. Theresia van het Kindje Jezus in Borne (1934-1935). Later wordt het ook een enkele maal door andere architecten toegepast, zoals in de kerk van de H. Antonius Abt in Horssen, tussen Tiel en Nijmegen, van de midden Limburgse architect Caspar Franssen uit 1910. Een enigszins vergelijkbare constructie uit de middeleeuwen komt voor in de Zavelkerk in Brussel. Hier vinden wij in de westtraveeën van de zijbeuken gewelven met -per travee- één klimmende gordelboog tussen twee volledige kruisribgewelven. Deze overkluizingen dateren uit de jaren 1435-1450.
- ⁵³ Voorbeelden zijn: de H. Hart van Jezus in Deventer (1902-1915), de O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1912), de H. Wiro in Oosterwierum (1925-1926) en de H. Theresia in Borne (1934-1935).
- ⁵⁴ Een dergelijk alternerend stelsel van contreforten treft men in het oeuvre van Wolter te Riele o.m. aan bij de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902), de O.L. Vrouwekerk in Hengelo (1926-1927) en de H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928).
- ⁵⁵ Bijvoorbeeld bij de Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1911), de St.-Hippolytus in Kanis (1914), de St.-Gertrudis in Utrecht (1924), de H.H. Martelaren van Gorcum in Varsselder bij Ulft (1927) en de St.-Theresia in Borne (1934-1935).
- ⁵⁶ Vergelijk onder andere de Romaanse Dom van Modena (1099-13de eeuw) en de Romaanse abdijkerk van Chiaravalle Milanese (gewijd in 1196).
- ⁵⁷ De dubbele kwartslagtrap heeft in totaal 31 bakstenen treden van gewoonlijk 77 centimeter breedte. De zangtribune wordt verlicht door een drielichtvenster. Volgens een ongedateerde presentatietekening van architect Te Riele, waarop de kerk vanuit het zuidwesten te zien is, zou even onder de aanzet van de bogen van de zijvensters een waterslaglijst komen die de eerste van de tweede geleding zou scheiden. In werkelijkheid is die er niet gekomen, omdat de toren niet verder gereed is gekomen dan

de hoogte van het dak van de middenbeuk, dat over de toren is doorgetrokken. Door het schuine beloop van het als provisorisch beschouwde torendak is van het spitsbogige drielichtvenster, dat de tekening in de zijgevel te zien geeft, alleen het onderste gedeelte gerealiseerd. Dit venster is -vanwege de aanwezigheid van een trap-toren- aan de zuidzijde gereduceerd van drie naar twee. Alleen het langste venster zou de waterlijst tussen de eerste en tweede geleding hebben doorbroken.

De tweede geleding zou -op enkele lichtspleten na- een volledig gesloten karakter met blind muurwerk hebben gekregen. Binnenwerks bevat zij onder een zangtribune die behalve door de eerder genoemde drielichten aan de zijkanten ook nog verlicht wordt door daaronder aanwezige rondvensters. De ruimte, thans afgedekt door betonnen noodzoldering met de vorm van een basisloos trapezium, zou overspannen worden door een ribgewelf met sluitring, dat naar de voorgevel klom om zoveel mogelijk lichttoevoer mogelijk te maken. Boven de zangtribune zouden nog een lage en een hoge ruimte zijn aangebracht. Deze ruimten, met vloeren gesteund door balken, waren vlak (onder) respectievelijk geleed met drie even hoge spitsboogvelden tussen lisenen (boven).

De gevels van de derde geleding zouden wat de voorzijde en de zijkanten betreft verschillend zijn behandeld. Aan de voorzijde zou sprake zijn geweest van een terugliggend, door een kleine topgevel bekroond vlak dat zou zijn ingeklemd tussen hoeklisenen met zadeldakvormige afdekkingen, die in het verlengde zouden liggen van het muurwerk van de tweede geleding. Dergelijke lisenen met daartussen terugliggende vlakken vindt men ook bij de St.-Antoniuskerken in Millingen aan de Rijn bij Nijmegen (1913-1914) en bij de verwoeste kerk in Bergen op Zoom-Nieuw Borgvliet (1929-1930). Het terugliggende vlak zou geleed worden met twee even hoge spitsboogvelden, die benedenwaarts door de waterlijst tussen de tweede en derde geleding zouden breken. De vormgeving van dit gedeelte van de voorzijde van de toren doet denken aan de tweede torengeleding van de verwoeste kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum te Huissen-'t Zand bij Arnhem (1925-1926), aan het bovengedeelte van de toren van de kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum in Varsselder (1927) en aan de niet uitgevoerde toren van de H. Werenfriduskerk in het Betuwse Elst (1928). In de laatste gevallen zijn voor- en zijgevels hetzelfde.

Dit zou in Oldenzaal niet het geval geweest zijn. In tegenstelling tot de voorzijde zou de zijkant niet voorzien zijn van een terugsprong, maar juist van een muurverdikking. In deze verdikking zou één galmgat worden uitgespaard waarvan de basis onder het niveau van de waterslaglijst tussen de tweede en derde geleding zou liggen. In het boven-einde van de derde geleding zouden wijzerplaten worden aangebracht. Binnenwerks zou de derde geleding gefungeerd hebben als klokkenstoel. De zuidmuur hiervan zou geleed worden met drie spitsbogige velden tussen lisenen. Van deze velden zou de middelste breder en hoger zijn geworden dan die opzij.

Het muurwerk van de hoofdtoren zou bekroond worden door een zeer lage kop met de diameter van een vierkant met afgeschuinde hoeken. Bij deze hoeken waren dubbele smalle openingen gedacht. Binnenwerks zou deze kop één geheel gevormd hebben met het boven-einde van de verdieping eronder, die zou hebben gerust op een balkzoldering. De binnenruimte zou geleed worden met twee reeksen spitsbogige velden boven elkaar. Ook hier zou het middel-

ste veld de andere in breedte en hoogte overtreffen. De toren zou gedekt worden door een tentdak.

⁵⁸ Vergelijk Ingelheim (948-997) (observatie auteurs).

⁵⁹ Beide torens hebben vier, naar boven toe iets minder hoog en ook iets minder breed en diep wordende kubusvormige geledingen met vlakke gevels en vierkante doorsnede. Hun muren zijn hier en daar doorbroken met lichtspleten. Boven de vierkante geledingen bevinden zich achthoekige bovengeledingen, die oprijzen vanaf staande vlakken met tegels. De niet overhoekse zijden van deze bovengeledingen voorzien zijn van topgevels. De spitsbogige galmgaten in deze zijden reiken tot in de topgevels. Tussen de topgevels en boven aan de ten opzichte van het gedeelte daaronder iets gedraaide achtzijdige kop bevinden zich grijze dekplaten.

De noordelijke toren is vanuit het priesterkoor toegankelijk via een segmentboogvormige deur in het westeinde van de noordelijke koorschelp. Achter de deur strekt zich een bakstenen, scheluw kwartsagtrap uit van 21 treden, die gewoonlijk een breedte hebben van 74 centimeter. Het bovenste gedeelte van deze trap ligt tegen de noordmuur van de toren, die inwendig vierkant is met afgeschuinde hoeken. Tegen de west-, zuid- en oostmuur bevinden zich steektrappen met acht treden vóór een overloop. De muur naast de trap aan de zuidzijde is doorbroken met een segmentbogig luik, dat toegang geeft tot de kooruimte. In de corresponderende ruimte aan de zuidkant -waar ook een dergelijk luik voorkomt- is er geen toegang vanaf het koor, maar vanuit de gang vóór (westelijk van) de sacristie. Hier voert een dubbele kwartsagtrap naar de zolder van de sacristie. Een deur in de noordwesthoek, naast die welke uitkomt op de sacristiezolder, voert naar de westwaarts gelegen traptoren (binnenwerks eveneens vierkant met afgeschuinde hoeken). Hier -boven het gewelf- komen langs de zijmuren bakstenen steektrappen voor, met meestal acht treden van 64 centimeter.

⁶⁰ Eijsbouts 1930.

⁶¹ Een niet aan een kerk gebonden religieuze uiting van deze belangstelling uit zich in de stroming van het Symbolisme.

⁶² Vóór de 12de eeuw liep de hoofdrichting van christelijke kerken niet alleen naar het oosten, maar dikwijls ook naar het westen. Ook in het laatste geval was de gebedsrichting van priester en gelovigen (gedeeltelijk) naar het oosten.

⁶³ In de nalatenschap van architect Wolter te Riele bevindt zich een schrift, waarin hij 'Geen Kerkelijke Bouwkunst zonder oriëntatie. Een woord tot allen die belang stellen in onzen Hedendaagschen Kerkbouw' van J.A. Alberdingk Thijm heeft overgeschreven. Wanneer dit gebeurd is, wordt niet vermeld. Het navolgende stuk in dit schrift betreft een uittreksel van een tijdschrift uit 1903. Dit zou erop kunnen wijzen, dat het overschrijven niet meer tijdens de studietijd van Te Riele heeft plaatsgehad. Het toont in ieder geval zijn belangstelling voor dit onderwerp aan.

⁶⁴ Voorbeelden zijn: de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911), de St.-Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914), de kerk van het H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928), de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930) en de kerk van de H. Theresia van het Kindje Jezus in Borne (1934-1935). Uitzonderingen zijn onder andere de kerk van de H. Georgius in Almelo (1901-1902) en de St.-Bonifatiuskerk in Lichtenvoorde (1912-1913).

⁶⁵ 'Met de keuze van dit Mysterie, gronddogma van ons H. Geloof, wenscht de bouwheer te huldigen het Roomsche deel van Twente,

dat zoo taai vasthield aan het Geloof. Het moet daarom een kerk worden in den antieken stijl, maar modern aangepast: het aloude Geloof is nog altijd nieuw'. (uit het parochiememoriaal).

⁶⁶ Blijkbaar heeft men sinds de periode van de Barok om symbolische redenen de klaverbladvormige plattegrond gekozen voor kerken, die de H. Drieëenheid als patroon hebben, onder andere de bedevaartskerk in Kappel bij Bayreuth, die begonnen is in 1684 naar ontwerp van architect Georg Dientzenhofer.

⁶⁷ Het weglaten van pijlers paste Wolter te Riele zelden toe. Wel werden de pijlers door hem zoveel mogelijk uit het zicht geplaatst door de middenbeuk te verbreden.

⁶⁸ Pastoor G.W. van Heukelum, de bouwkundig en artistiek adviseur van het aartsbisdom Utrecht, was tegen dit principe omdat het volgens hem niet stelde op middeleeuwse voorbeelden in ons land. Naar aanleiding van het ontwerp van de St.-Corneliuskerk in Luttenberg schreef hij op 22 december 1904 aan de aartsbisschop van Utrecht 'dat het aanbrengen van zijbeuken, welke niets anders dan gangen zijn, mij maar weinig kan bevredigen, daar zulke spelerijen geheel in strijd zijn met de bouwtraditie onzer voorvaderen...'. Deze constatering blijkt echter niet juist.

Andere voorbeelden zijn: Luttenberg (1904-1906; toestand tot 1920) en Hooglanderveen (1917-1918).

⁶⁹ Daarna vinden wij het fenomeen onder andere terug in de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911), de kerk van O.L. Vrouw van Lourdes in Vlokhoven (1919-1920), de kerk van de H. Johannes de Doper in Laren (NH) (1923-1925) en de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930). Een voorbeeld binnen het oeuvre van zijn vak- en tijdgenoot Caspar J.H. Franssen (1860-1932) is de kerk van de H. Antonius Abt in Horssen ten westen van Nijmegen (1909-1910). In de kerk van de H. Antonius van Padua in Oldenzaal (1911-1912) -ontworpen door de Oldenzaalse architect K.L. Croonen die met Te Riele samenwerkte in de Drieëenheidskerk en voor dat project de pastorie ontwierp- zijn de kleinere pilaren wél aanwezig.

Voorbeelden van grote driebeukige kerken van Te Riele met loop- of processiegangen zijn de kerk van de H.H. Philippus en Jacobus te Koewacht (1921-1922), de niet meer bestaande H. Antonius van Paduakerk in Den Bosch (1923-1924), de verwoeste kerk van de H. Antonius in nieuw Borgvliet (1929-1930), de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930) en de kerk van de H. Theresia van het Kindje Jezus in Borne (1934-1935).

⁷⁰ Of de inventarisstukken naar ontwerp van Te Riele zijn vervaardigd, is niet bekend. Te Riele overleed in 1937.

⁷¹ Parochiearchief.